

Kratice antičkih pisaca i djela

- Eur. Hel. – *Euripidis Helena*
 Hdt. – *Herodoti Historiae*
 Il. – *Homeri Ilias*
 Od. – *Homeri Odyssea*
 Ov. Met. – *Ovidii Metamorphoses*
 Pind. I. – *Pindari Isthmia*
 Pind. N. – *Pindari Nemea*
 Soph. Ai. – *Sophoclis Ajax*
 Suet. Aug. – *Suetonii Augustus*

Popis prijevoda iz kojih su uzeti odnosno prema kojima su priređeni citati

- Euripid: *Helena*, prev. Koloman Rac. U: *Grčke tragedije II. Euripid*, Založba Mladinska knjiga, Ljubljana-Zagreb, 1990.
- *Херодотова историја*, прев. Милан Арсенић, Матица српска, Нови Сад, 1980.
- *Homerova Ilijada*, prev. Tomo Maretić, Matica hrvatska, Zagreb,⁶ 1961.
- *Homerova Odiseja*, prev. Tomo Maretić, Matica hrvatska, Zagreb,⁵ 1961.
- *Publija Ovidija Nasona Metamorfoze*, prev. Tomo Maretić, Matica hrvatska, Zagreb, 1907.
- Pindar: *Ode i fragmenti*, prev. Ton Smerdel, Matica hrvatska, Zagreb, 1952.
- [Pseudo-]Longin: *O uzvišenom*, prev. Ton Smerdel. U: *Povijest književnih teorija* (od antike do kraja devetnaestog stoljeća), izabrao Miroslav Beker, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979.
- Sofoklo: *Ajant*, prev. Bratoljub Klaić. U: »Republika«, god. XXIX, br. 1, Zagreb, 1973.
- Gaj Svetonije Trankvil: *Dvanaest rimskih careva*, prev. Stjepan Hosu, Naprijed, Zagreb, 1978.

Ivica Buzov

Kasnoantički grad i gospodarstvo u Iliriku

Uvod

Vjerojatno nema toliko različitih pogleda u određivanju trajanja pojedinih povijesnih razdoblja kao kod određivanja granica razdoblja kasne antike.

U ovom radu se nećemo baviti ovim pitanjem, ali ćemo se ipak morati ograničiti na određeno razdoblje. Budući da se isti procesi često ne odvijaju u različitim krajevima istovremeno, a kako ćemo se baviti prvenstveno gospodarskim pitanjima i urbanom kulturom, početak promatranog razdoblja stavit ćemo u vrijeme markomanskih ratova krajem 2. stoljeća. Dakako da to nisu prvi germanski prodori kroz rimski *limes*, ali svakako označavaju početak većih društvenih i gospodarskih promjena, koje zahvaćaju posebno rimske provincije u našim krajevima, čiji vrhunac je Dioklecijanova reforma Carstva.

Promatrat ćemo veze razvoja gradova i naselja na našem prostoru s utvrđivanjem *limesa*, unutarnji život grada te na koji način antička naselja odgovaraju izazovima i promjenama političke situacije tijekom kasne antike sve do Justinijanova pokušaja *preporoda* Carstva.

Ovakvo složeno pitanje ćemo promatrati na temelju povijesnih, povijesno-umjetničkih, filoloških i posebno arheoloških istraživanja.

Urbanizacija i militarizacija Ilirika

Urbanizacija Ilirika

Područje od istočne jadranske obale do Dunava pod rimsku vlast u potpunosti dolazi tijekom Augustove vladavine, kada se naše područje nalazi u dijelovima rimskih provincija Dalmaciji i Panoniji, a utvrđuje se i rimski *limes* na Dunavu.

Tada se gradi jaka vojna infrastruktura: legijski tabori, auksilijske postaje i slična utvrđenja, a kasnije nastaju i naselja veterana. Često su ovi vojni objekti građeni uz starosjedilačka naselja Ilira i Kelta.

Na području Dalmacije kao legijski tabori nastaju *Tilurium* (Gardun kod Trilja) i *Burnum* (Ivoševci), a u Panoniji, koja je pogranična provincija: *Siscia*, *Sirmium*, *Emona*, *Singidunum*, *Viminacium* i drugi.¹

¹ WILKES 1969., 282 i dalje.

Na dalmatinskom području su bile auxilijiske postaje: Teplju-Klanac (*Promona*), Kadina Glavica, Balina Glavica (*Municipium Magnum*) i Muć (*Andetrium*), a naselja veterana: Iader, Mratovo, Roški Slap, Siculi, Vrljka-izvor, Imotski (*ad Novas*), Pagus Scunaticus, Naron, zatim Čitluk kod Sinja (*Aequum*), *Salona* i druga.²

I sama Dioklecijanova palača, sagrađena početkom 4. st., sadrži vojne objekte, a i samim izgledom podsjeća na legijski tabor, iako joj je prvenstvena ladanjska uloga.

Rimske postrojbe (spominjane auxilijarne kohorte) su i u mirnodopskim uvjetima dobivale razne dužnosti, ovisno o prilikama. U pograničnim krajevima i lučkim gradovima su služili kao granični policajci, gradili su ceste i javne zgrade, izrađivali opeke i utvrđivali bedeme ili ispomagali namjesnika provincije.³

Militarizacija Ilirika

Za vladavine cara Trajana između 103. i 107. godine je izvršena podjela Panonije na Gornju Panoniju (*Pannonia Superior*) i Donju Panoniju (*Pannonia Inferior*).⁴ Podjela je vjerojatno izvršena radi uspješnijeg otpora barbarima na *limesu*: Gornja Panonija nasuprot Kvadima, a Donja nasuprot Sarmatima.⁵ U Trajanovo doba su u Panoniji smještene jake vojne snage (37.500 – 39.500 vojnika), pa često uz vojne utvrde nastaju rimske trgovačke *cannabae* radi opskrbe brojnih vojnika raznom robom.⁶

Posljedica je bila stavljanje vojnog težišta na dunavski limes, budući da je u unutrašnjosti nakon gušenja ilirskog ustanka Batona već nastupio *ilirski mir*. Stoga, nekadašnje vojne baze u unutrašnjosti (poput Siscije) gube prvotnu važnost, ali tijekom ratnih operacija često služe kao logističke baze. Postoji i mogućnost da je riječna luka prikazana na Trajanovu stupu možda upravo Siscija.⁷

Spomenuta Siscija (v. sl., iako gubi vojnu važnost, postaje značajno administrativno središte u 2. st. u kojem se nalazi uprava za rudnike (*prepositus splendissimi vectigalis ferrarium*),⁸ zatim *collegium centonariorum* i *beneficiarii procuratoris*⁹ i postaja za *publicum portorium Illyrici*.¹⁰ Bogatstvu grada posebno doprinosi trgovina, jer je Siscija bila jedno od velikih središta trgovine žitom, a vjerojatno i vrlo važno središte za

² WILKES 1969., 282 i dalje.

³ PERINIĆ 2001., 288.

⁴ RADMAN-LIVAJA 2004., 19. Sjedište zapadne Gornje (Superior) Panonije je bilo smješteno u *Carnuntum*, a istočne Donje (Inferior) Panonije u *Aquincum* (HOTI 1992., 144).

⁵ RADMAN-LIVAJA 2004., 19.

⁶ HOTI 1992., 144.

⁷ RADMAN-LIVAJA 2004., 18. Spomenuto mišljenje zastupa i Ivan RADMAN-LIVAJA autor *Militaria Sisciensia*.

⁸ HOTI 1992., 144. O tome više: CIL III 3953.

⁹ HOTI 1992., 144. Nakon podjele Panonije (možda 106.) *procurator* (*centenarius*), odgovoran za financije Gornje Panonije, imao je sjedište u Petoviju (HOTI 1992., 144).

¹⁰ RADMAN-LIVAJA 2004., 20. Car Hadrijan je zaslužan za uređivanje carinske službe u provincijama Ilirika. Carina (*portorium*) se, osim na granicama carstva i provincija, naplaćivala i unutar provincija, osobito uz važne putove, plovne putove, mostove ili raskrižja. Upravo na takvom položaju se nalazila i Siscija. Službenici u carinarnicama su, uglavnom, bili oslobođenici i robovi (HOTI 1992., 144).

Više o tome: CIL III 3953; BOJANOVSKI 1984.; CIL 10836; MÓCSY 1962.; ŠAŠEL 1974.; FITZ 1980.; HOTI 1992. (RADMAN-LIVAJA 2004.: bilj. 32–35.).

obradu vune.¹¹ Gospodarski razvoj se odrazio i na izgled grada, pa se u Sisciji grade reprezentativne zgrade, kurije, bazilike, terme, portici, tržnice i dr.¹² U čitavoj Panoniji se osjeća uspon i sve intenzivnija urbanizacija, osobito od cara Hadrijana.¹³

Doba građanskih ratova i barbarskih provala

Velike promjene u život i gospodarstvo Panonije, a kasnije i Dalmacije, unose barbarske provala, uz koja su vezane pljačke, razaranja i postupno raseljavanje stanovništva. Početak teških vremena za ove provincije najavila je provala Markomana, a kasnije i Sarmata. Markomani su ovom prilikom prodrli sve do Akvileje i jako uzdrmali rimski svijet. Car Marko Aurelije ih do 180. uspijeva zaustaviti, a konačno su protjerani 189. godine za cara Komoda.¹⁴ Oporavak je Panonija doživjela za Septimija Severa,¹⁵ kad su neki gradovi dobili status kolonije, a Siscija počasni naslov *Colonia Septimia Siscia Augusta*.¹⁶ Uslijedilo je u mnogim gradovima razdoblje obnove i zamah izgradnje.¹⁷ Brojni miljojazi iz njegova vremena potvrđuju i pojačanu obnovu cesta, osobito uz dunavski limes, što se odrazilo na vojnu sigurnost, ali i na razvoj trgovine.¹⁸

Nakon markomanskih ratova, započelo je razdoblje sve češćih barbarskih provala, a ubrzo i međurimska razračunavanja rimskih protucareva.

Rimske vojne snage na panonskom limesu su se sve značajnije popunjavale domaćim, ilirskim vojnicima, od kojih neki postaju i pretorijanci.¹⁹ Ove panonske legije igrati će sve važniju ulogu u građanskim ratovima oko carskog prijestolja. Stoga niti ne čudi što je znatan broj *vojničkih* careva potekao iz ovog područja. Tako u vrijeme *vojničkih* careva i građanskih ratova neki vladari, bilo da potječu ili su bili na službi u Panoniji ili Dalmaciji, bilo da su bili ilirskog porijekla, bili su znatnije vezani za obnovu i obranu ovih provincija.

Maksimian Tračanin (235. – 238.) je bio prvi *vojnički* car u 3. st. iz Ilirika,²⁰ a car Klaudije II. Gotski (268. – 270.) je bio prvi car porijeklom Ilir.²¹ Od *ilirskih* careva su *Aurelianus*,

¹¹ HOTI 1992., 144. O važnosti obrade vune za Sisciju svjedoče brojne olovne oznake za obilježavanje bala vune, pronađenih u Kupi (HOTI 1992., 144).

¹² HOTI 1992., 144.

¹³ HOTI 1992., 144. I u Sisciji se gradi, što potvrđuje i posveta na bazi kipa cara Hadrijana (HOTI 1992., 144). O tome više: CIL III 3968; ZANINović 1981., 206 (HOTI 1992.: bilj. 93).

¹⁴ RADMAN-LIVAJA 2004., 19–20. Za vrijeme sarmatskog rata (185–186) je Panonija bila u strahu i panici, o čemu nam svjedoče brojne zakopane ostave novca (HOTI 1992., 145).

¹⁵ RADMAN-LIVAJA 2004., 20. Septimije Sever (193–211), porijeklom Afrikanac, bio je prvi upravitelj (Gornje) Panonije (*Legatus Augusti pro praetore*) koji je postao carem. Među ostalim, to je jedan od razloga njegovog posebnog interesa za napredak Panonije (HOTI 1992., 145).

¹⁶ HOTI 1992., 145. O tome više: CIL III 4193. Siscija je imala status kolonije još od Vespazijana. Godine 194. Karnuntum i Akvinkum su podignuti u rang kolonije (HOTI 1992., 145).

¹⁷ RADMAN-LIVAJA 2004., 20. U to se vrijeme Siscija urbanistički širi i na desnu obalu Kupe (HOTI 1992., 145). U Sisciji se pojavljuje i ime (gentilicij) *Septimius*, što upućuje na dodjeljivanje građanskog prava (HOTI 1992., 145).

¹⁸ PINTEROVIĆ 1978., 70–71.

¹⁹ PINTEROVIĆ 1978., 79, 107.

²⁰ HOTI 1992., 147.

²¹ HOTI 1992., 147.

Probus, *Maximianus* i *Constantius II* rođeni u Sirmiju ili okolici, carevi *Valentinianus*, *Valens* i *Gratianus* su rođeni u Cibalama, dok je Dioklecijan iz Dalmacije.²²

Velika razaranja pograničnih provincija tijekom 3. st. prouzročile su provale Karpa (242. – 247.) i Sarmata (260.). Stanje je stabilizirao car Dioklecijan (porijeklom iz Dalmacije). Osim obnove i utvrđivanja limesa, gradi se diljem carstva, pa ga Laktancije naziva *građevinskim manijakom*.²³ Njegov nasljednik car Konstantin, koji je dosta boravio u Panoniji, dosta daje izgraditi i urediti panonske gradove, uglavnom o trošku države. Tako daje izgraditi u Sisciji goleme građevine za dobrobit građana, poput skladišta i žitnica.²⁴

Osim barbarskih provala, dodatno su vojnu moć Rima slabili i građanski ratovi, koji su izbijali uslijed čestih smjena careva (često umorenih) i borbe protucareva za prijestolje. Panonski gradovi su svjedočili nekolicini ovih obračuna, pri čemu su neki od njih i stradali.²⁵ Tako Cibale svjedoče Konstantinovoj pobjedi nad Licinijem, dok Mursa prvo (261.) svjedoči pobjedi cara Galijena nad Ingenuom,²⁶ a potom (351.) i pobjedi Konstancija II. nad Magnencijem.²⁷ Ogromni gubici vojnika na obadje strane (oko 54.000 poginulih)²⁸ je znatno oslabilo rimsku obranu na Dunavu, pa već od 356. godine na područje Panonije (i Mezije) u više navrata provaljuju Sarmati i Kvadi.²⁹

U vrijeme građanskog rata Teodozija i Maksima počinje značajnije naseljavanje barbara u provincijama Ilirika. Već 385. dolazi do pobune u vojsci. Bauto, franački zapovjednik (*magister militum per Illyricum*) je uzimao za vojnike Alane i Hune, koji se bune protiv franačkih zapovjednika, udružuju s neprijateljskim Sarmatima i pustoše Panoniju, osobito Saviju i Sekundu. Već 388. Teodozije kreće protiv Maksima sa saveznicima Gotima, Hunima i Alanima, koji nisu bili više zasebne pridružene skupine, već uklopljeni u rimsku vojsku kao rimske (konjaničke) postrojbe.³⁰ Za Valentinijana II. (425. – 455.) Zapad se odriče Ilirika, a ugovorom 432. Teodozije II (408. – 450.) prepušta Saviju Aeciju, Valentinijanovom zapovjedniku,³¹ a u stvari su Savija i Valerija prepuštene Hunima, koji se naseljavaju i postaju stvarni gospodari Panonije.³² Huni ubrzo počinju pljačkati gradove i okolne provincije, pa je tako stradala i rimska Mursa.³³ Nakon propasti hunske države, Istočno Rimsko Carstvo opet preuzima ove

²² PINTEROVIĆ 1978., 83–84.

²³ HOTI 1992., 150. O tome više: Lactancije, *De mort. pers.* 7. 8.

²⁴ HOTI 1992., 150.

²⁵ RADMAN-LIVAJA 2004., 21. Tako je za vrijeme sukoba Magnencija i cara Konstancija II. 351. godine Magnencije osvojio Sisciju (RADMAN-LIVAJA 2004., 21–22). Razaranja su bila velika 388. godine za sukoba Teodozija i Maksima, kada su velikim pljačkanjima izložene Panonija Savija i Sekunda ili Druga (RADMAN-LIVAJA 2004., 22).

²⁶ RADMAN-LIVAJA 2004., 21.

²⁷ PINTEROVIĆ 1978., 72. Sulpicije Sever je kršćanski pravnik i pisac, koji je oko 400. godine napisao kroniku od početka svijeta do svog vremena u dvije knjige. Piše i o bitci kod Murse 351. između cara Konstancija i Magnencija (o tome više: Sulp. Sev. *Hist. sacra* II 38).

²⁸ HOTI 1992., 151. O tome više: Eutrop. 10. 13/b/.

²⁹ RADMAN-LIVAJA 2004., 21.

³⁰ HOTI 1992., 152–153.

³¹ O tome više: Iord. *Rom.* 329; Cassiod. *Var.* II. 1, 9.

³² HOTI 1992., 153.

³³ RADMAN-LIVAJA 2004., 21.

provincije, i već 455. ugovorom dopušta naseljavanje Ostrogotima, čiji kralj Teodorik postaje službeni vladar Panonije.³⁴ Kasiodor za Teodorika navodi da između 507. i 511. vlada i Siscijom ili Savijom, a kako je Siscija glavno središte Savije, za pretpostaviti je da se život u njoj bar donekle normalizirao.³⁵

Posljedice barbarskih provala za gradove Ilirika

Najteža posljedica ovih barbarskih provala i pljački je postupno propadanje gradova u Panoniji, jače izraženo od 2. polovice 4. st., a osobito početkom 5. st. kada je Panonija opustošena, a stanovništvo se pretežno preselilo u sigurnije krajeve.

Povjesničar Amijan Marcellin opisuje vrlo loše stanje panonskih gradova za careva Valentinijana I (364. – 375.) i suvladara Valensa (364. – 378.). Naime, kad je car posjetio provinciju, nisu mu mogli pronaći palaču za smještaj, budući da su zgrade sagrađene za Konstantina bile ili u ruševnom stanju ili sasvim srušene. Karnuntum je zatekao posve u ruševinama i napušten.³⁶ Brojne su obitelji napustile Panoniju zbog raznih nameta i poreza, ali i zbog straha.³⁷ Jedinu, donekle prikladnu, palaču u kojoj bi proveo zimu, car je našao tek u Savariji.³⁸

Primjer toga je rimski grad Marsonija (*Marsonia*, *Marsvnnia*) na području današnjeg Slavenskog Broda (v. sl. 1 i 4), u svojoj okolici je imao nekoliko manjih naselja (možda *villae rusticae*). Više puta je rimska Marsonija stradala u 4., 5. i 6. st. tijekom provala Gota, Sarmata, Kvada, Alana, Vandala, Markomana i Huna, koji su potpuno uništili rimski život u njoj.³⁹

Ipak nije u potpunosti prestao život u nekim panonskim gradovima. Tako se na koncilima u Saloni 530. i 533. godine spominje siscijski biskup, što svjedoči o očuvanju nekakvog oblika gradskog života Siscije⁴⁰ i crkvenom kontinuitetu do prodora Avara, premda je u Panoniji *sve više barbara i sve manje Rimljana*.⁴¹

Iako su brojna naselja u Panoniji, a kasnije i u Dalmaciji, poharana i raseljena tijekom barbarskih provala tijekom kasne antike, postoje i drugačiji primjeri. Naselje u provinciji Dalmaciji pod nepotpuno sačuvanim imenom *Aquae S...* kod Ilidže (Sarajevo) se razvija zahvaljujući termalnoj vodi. Grad nastaje tek krajem 3. stoljeća, a razvija se zahvaljujući posjetima senatora. U ovim topicama pronađeno je 30 soba ukrašenih mozaicima. Koriste se barem do Valentinijana I. (364. – 375.), a od privatne rezidencije postaju administrativno središte.⁴²

³⁴ HOTI 1992., 153.

³⁵ O tome više: Cassiod. *Var.* II. 4, 49.

³⁶ O tome više: Amm. Marc. XXX. 5, 2.

³⁷ O tome više: Amm. Marc. XXX. 5, 6.

³⁸ O tome više: Amm. Marc. XXX. 5, 14.

³⁹ KLJAJIĆ 2001., 224–225.

⁴⁰ RADMAN-LIVAJA 2004., 22. Na crkvenom skupu u Saloni 530. se spominje siscijski biskup Ivan (*Iohannes*), a na idućem skupu 533. isto u Saloni spominje se Konstancije (*Constantius*) biskup Siscije (HOTI 1992., 153).

⁴¹ HOTI 1992., 153.

⁴² WILKES 1969., 382 i dalje.

Da u barbarskim prodorima rimske građevine nisu uvijek pretvorene u prah, svjedoči i primjer amfiteatra u Saloni, sjedištu provincije Dalmacija. Amfiteatar je sagrađen oko 170. i renoviran krajem 3. stoljeća, a korišten je i za Dioklecijana. Toma Arhiđakon svjedoči da je preživio sve do 13. stoljeća.⁴³

Gradski život

Vjerski život grada

Već smo prije spominjali vrijeme cara Hadrijana kao vrhunac rimske urbanizacije Ilirika, osobito Panonije, a novi zamah obnovi i izgradnji gradova daje car Septimije Sever, koji je i sam prije dolaska na prijestolje bio na službi u Panoniji.

Veliki graditeljski pothvati potječu i iz vremena *građevinskog manijaka*, kako Laktancije naziva cara Dioklecijana, čiji graditeljski i obnoviteljski zamah nastavlja car Konstantin.

Među ostalim, car Konstantin u Panoniji daje obnoviti sumporno lječilište *Aquae Iasae* (Varaždinske Toplice), stradale u požaru, u punoj raskoši prijašnjeg stanja. Jasijske toplice su imale forumsko središte sa svetištima (hramovima), koji su odgovarali (umanjenim) rimskim hramovima kapitolijske trijade. Tijekom dograđivanja termalni kompleks se stalno proširivao, a središnji prostor je zauzimala bazilikalna građevina, kasnije pretvorena u kršćansku crkvu (baziliku).⁴⁴ O utjecaju kršćanstva na izgled i život grada bit će više govora u sljedećem poglavlju (v. *Kristijanizacija Ilirika*).

Spomenuto kapitolijsko trojstvo (Jupiter, Junona i Minerva) nije imalo osobito razvijen kult u Panoniji. Osim u već spomenutim Varaždinskim Toplicama (*Aquae Iasae*), pronađeni su ostaci hramova još i u Savariji i Skarabantiji, a možda je bio i u Mursi (v. sl. 10).⁴⁵

Mitrin kult se u Iliriku (v. sl. 5 i 6) proširio primorskim putem u Seniju i Salonu (nešto slabije u Jader i Polu), a drugi put (v. sl. 16) je išao iz smjera Emone niz Savu (Siscija) i Dravu (Petovij, vjerojatno i Mursa). U unutrašnjosti Dalmacije, kult je bio razvijen oko Jajca i u dolini Neretve.⁴⁶ Od kraja 2. st. pa do početka 4. st. razvija se kao najjači vjerski pokret među vojnicima i civilima u Panoniji.⁴⁷

Kibelin kult se nije jače ukorijenio u Panoniji, a u Dalmaciji je posvjedočen samo u Zadru i Senju.⁴⁸

⁴³ WILKES 1969., 385 i dalje. U amfiteatru je bilo mjesta za oko 15.000 ljudi (13.380 + 2.000). Ako se uzme u obzir da je ¼ odraslih, Salona bi brojila oko 60.000 stanovnika (WILKES 1969., 385). Istovremeno s amfiteatrom, oko 170. godine je sagrađen i teatar – jedini u provinciji (!) (WILKES 1969., 385).

⁴⁴ RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1991., – 1992., 68. Lječilište je administrativno pripadalo petovijskoj općini (*respublica Poetoviensis*), odnosno koloniji Petoviju (*Colonia Ulpia Traiana Poetoviensis*, današnji Ptuj u Sloveniji). Na natpisu pronađenom u Varaždinskim Toplicama pisalo je: *Aquas Iasas, olim vi ignis consumptas, cum porticibus et omnibus ornamentis ad pristinam faciem restituit*.

O tome više: CIL III 4121 (RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1991., – 1992., bilj. 3, 8).

⁴⁵ PINTEROVIĆ 1978., 76.

⁴⁶ DOMIĆ KUNIĆ 2001., 50–52, 69. Jači utjecaj na širenje Mitrinog kulta su imala središta iz podunavskih provincija Norika i Panonije (*Carnuntum, Aquincum*), a kult se osim još u Dalmaciju, proširio i u Gaciju, gornju Italiju, Reciju i Galiju (DOMIĆ KUNIĆ 2001., 51).

⁴⁷ PINTEROVIĆ 1978., 138–139. Među glavnim središtima Mitrinog kulta u Panoniji su: Petovij (3 mitreja), Akvinkum (5 mitreja) i Karnuntum (3 mitreja). (PINTEROVIĆ 1978., 138).

⁴⁸ PINTEROVIĆ 1978., 137–138. Po sačuvanim natpisima Kibelin kult je postojao u Emoni, karnuntumu i Akvinkumu, a vjerojatno i u Petoviju, Brigeciju i Mursi (PINTEROVIĆ 1978., 137–138).

Car Aurelijan (270. – 275.), vrlo uspješan obnovitelj carstva, *pacator i restitutor Orientis*, uvodi službeni kult Sola, kao jedinog Boga. U našim krajevima je sačuvan jedino mali žrtvenik na iločkom groblju s natpisom *DEO SOLI INVICTO*.⁴⁹

Osim toga, na temelju natpisa (v. sl. 21) u čast Septimiju Severu, u kojem se spominje hebrejska bogomolja (*proseuche*), pretpostavlja se da je hebrejska općina u Mursi imala svoju sinagogu. S obzirom na priljev Orijentalaca u Panoniju u ovo vrijeme i na tolerantan odnos dinastije Severa prema hebrejima, moguća je izgradnja nove sinagoge, vjerojatno izvan bedema Murse, budući da su prema strogim hebrejskim propisima sinagoge građene na rubu grada. Ovo potkrepljuje i ara posvećena *deo aeterno*, kakva je pronađena i Intercisi.⁵⁰

Dakle, značajnu ulogu u širenju kultova Mitre, ali i Kibe i raznih egipatskih kultova, kao i na jačanja hebrejske zajednice, imao je priljev Orijentalaca u Panoniju.⁵¹

Javni život grada

Na području Panonije, ali i drugih provincija, od 2. polovice 3. st. je sve očitiji prekid sa starim rimskim institucijama. Od tog vremena sve manje natpisa nas informira o zbivanjima u javnom gradskom životu. Ponešto nam podataka daju antički pisci.

O nekim javnim građevinama u Mursi saznajemo iz nekoliko izvora. Kad Sulpicije Sever piše o bitci 351. kod Murse između cara Konstancija i Magnencija, navodi kako se Konstancije nije usuđivao promatrati bitku pred zidinama Murse, već se zadržavao u *bazilici Mučenika* koja leži izvan grada (*in Basilica Martyrum extra oppidum sita*). Kad se konačno pojavio biskup Valens najavivši pobjedu na carevoj strani.⁵² Drugi podatak nalazimo kod grčkog povjesničara Zosima,⁵³ koji isto opisuje bitku 351. kod Murse i navodi da je pred gradom Mursom bio *stadion*, a u njega je Magnencije skrio četiri galske falange (četiri *auxilia* ili oko 4.000 vojnika).⁵⁴

⁴⁹ PINTEROVIĆ 1978., 85. O tome više: Brunšmid, Arh. bilj. VHAD V 1901, 146.

⁵⁰ PINTEROVIĆ 1978., 64–65, 143. Septimije Sever je 202. prolazio Panonijom pa se može ovaj natpis povezati sa sveopćim procvatom graditeljstva iz tog vremena. Ova dinastija je bila tolerantna prema Židovima, pa ih neki autori (G. Radan) nazivaju *filosemitima*. Na temelju imena i naslova natpis može biti datiran između 198. i 209., a najvjerojatnije 202. Budući da se i u natpisu iz Intercisi stoji *deus aeterno*, a i spominje se *pr(ae)positus / stationis spondilla synagogae / Iudaeor(um)*, što direktno povezuje ovaj zaziv s Židovima, i natpis iz Murse se veže za židovskog Jahvu, a ne druge moguće bogove. Osječka ara je pronađena 1922. blizu južnih tvrđavskih vrata, što je izvan gradskih bedema Murse, pa je možda tu u blizini bila i sinagoga (*proseucha*). (PINTEROVIĆ 1978., 64–65, bilj. 109–110.)

⁵¹ PINTEROVIĆ 1978., 142–144.

⁵² PINTEROVIĆ 1978., 72. Vidi bilj. 9.

Katančić je u svojoj *Disertaciji* iznio mišljenje da bi ta bazilika bila u sjeveroistočnom dijelu Divaldove ulice (u Novom gradu u Osijeku). Izvan porušeni gradskih zidina Murse uočio je ruševine nekog okruglog svetišta (promjera 9 koraka) i iza njega četverokutnu zgradu (8 koraka) za koje smatra da je bazilika o kojoj piše Sulpicije Sever. No, Pinterović to smata upitnim, budući da je vrlo skromnih dimenzija za baziliku, a niti oblikom odgovara antičkoj ili ranokršćanskoj bazilici izduženog tlocrta (PINTEROVIĆ 1978., 72).

⁵³ PINTEROVIĆ 1978., 72. Zosim je grčki povjesničar, koji je u djelu *Historia nova* dao pregled carske povijesti do kraja 3. stoljeća, a detaljnije razdoblje 284–410.

⁵⁴ PINTEROVIĆ 1978., 72. O tome više: Zosim, II 50, 2. (Zosimos *Historia nea*). Zosim navodi i da se u stadionu moglo odozgo promatrati utakmice u potpunoj vojničkoj opremi. Franjetić smatra (na temelju detaljne karte osječkog terena iz 1786.) da se je stadion Murse prostirao južno od tvrđavskog i vojničkog groblja prema Frankopanskoj ulici (PINTEROVIĆ 1978., 72).

Već smo spominjali amfiteatar i teatar (možda i jedini u Dalmaciji) u Saloni (v. *Posljedice barbarских provala za gradove Ilirika*).

O ustroju gradske vlasti i staleškim udruženjima u gradovima možemo više saznati iz sačuvanih natpisa.

Tako nam je iz natpisa u Mursi potvrđen stalež (gradskih) vijećnika (*ordo decurionum*), a neki od njih su izabrani i za najviše gradske službe *duumviri*, po dva gradska načelnika birana po uzoru na rimske konzule. Duumviri su predsjedali gradskim skupštinama i sjednicama senata, nadzirali čitavu upravu i uvodili izabrane magistrata u službu, a sudili su i u civilnim parnicama. Nosili su togu pretekstu (*toga praetexta*, grimizom obrubljena) i imali su u pratnji dva liktora sa štapovima.⁵⁵

Svakih pet godina su se vršili izbori za senat kolonije (ili municipija), a obično je brojao oko 100 članova.⁵⁶ Dok je senat imao pravo savjeta i odlučivanja, magistrati su imali samo izvršnu vlast. Dekurioni su birani, uglavnom, iz redova viteškog staleža (*ordo equester*), koji su uživali razne povlastice u upravi (važni položaji) i vojsci (konjanici).⁵⁷

Na temelju pojedinih sačuvanih natpisa, može se ustanoviti i da su građani imali udruženja – kolegije.⁵⁸ Poznat je natpis iz Murse u kojem se spominje predstojnik zbora vatrogasaca (*praefectus collegii centonariorum*).⁵⁹ U Mursi postoje i kamenoresci (*collegae lapidari*)⁶⁰, a vjerojatno i trgovci (*collegium negotiantium*).⁶¹

Osim staleža dekuriona (*ordo decurionis*) i viteškog staleža (*ordo equester*), u carsko vrijeme do cara Konstantina su posebno privilegirana u provincijskim gradovima bila i udruženja augustula, koje su uglavnom činili libertini, a glavna zadaća im je bila aktivno štovanje carskog kulta (v. sl. 10 i 11). Osim augustula, koji su birani doživotno, uz ovaj kult su vezani i seviri, birani samo na jednu godinu, pa su često u zajedničkom udruženju *serviri augustales*. Osim libertina, u udruženje su se mogli uključiti i obični ljudi, a svi su trebali dati veći novčani prilog udruženju. Augustuli su mogli biti birani i u gradsko vijeće. Ovaj imućan građanski sloj je bio tijekom 2. i početkom 3. st vrlo aktivan u podizanju građevina i u privrednom životu grada. Zbog teške ekonomske

⁵⁵ PINTEROVIĆ 1978., 72–73. Na jednom od natpisa stoji: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / pro salute T(iti) Fl(avii) / Martini d(ecurionis) c(oloniae) M(ursae) / praefecti coll(egii) cent(onariorum) / (duo)vir(i) design(ati) / Fl(avius) Philippus / libert(us) / V(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* (O tome više: V. Celestin, Epigr. pril. VHAD VI 101, sl. 47).

Iz natpisa je vidljivo da je oslobođenik *Fl. Filippus* aru (v. sl. 7) posvetio Jupiteru za zdravlje T. Fl. Martina, dekuriona kolonije Murse i prefekta kolegija vatrogasaca. Ime *Martinus* je vrlo rijetko u Panoniji (i u sjevernoj Italiji), i potječe sa Zapada, a u Mursi se često javlja nakon markomanskih ratova. Carski gentilicij *Flavius (Fl.)* je dobio po caru Vespazijanu, za kojeg vjerojatno stječe građansko pravo. Ime oslobođenika *Philippus* je grčkog porijekla (PINTEROVIĆ 1978., 73).

⁵⁶ PINTEROVIĆ 1978., 73–74. Vezano uz izbor dekuriona za duovira u godini cenzusa (*duumviralis quinquennalis designatus*) na jednom natpisu (v. sl. 8) se spominje C. *Ael. Surinus*, čiji gentilicij *Aelius* nam govori da su njegovi preci stekli građansko pravo (civitet) za cara Hadrijana, osnivača kolonije Murse. Kognomen *Surus* je uobičajen u istočnoj Panoniji nakon Marka Aurelija među Orijentalcima ili domorocima (PINTEROVIĆ 1978., 73–74).

⁵⁷ PINTEROVIĆ 1978., 74. Na jednom natpisu (v. sl. 9) iz Murse (CIL III 15141) navodi se dekurion *Frequens* kao *equo p(ublico)* (pripadnik viteškog staleža), čije ime je vrlo rijetko, a vjerojatno potječe iz južne Galije (PINTEROVIĆ 1978., 74).

⁵⁸ *Collegium* ili *sodalitas* je udruženje ili bratstvo doživotnih članova radi održavanja rimskih, istočnjačkih ili lokalnih kultova, ali i čuvanje staleških i političkih privilegija svojih članova (PINTEROVIĆ 1978., 77).

⁵⁹ Vidi bilj. 47. O tome više: V. Celestin, Epigr. pril. VHAD VI 101, sl. 47 (PINTEROVIĆ, 1978.: bilj. 143).

⁶⁰ O tome više: V. Hoffiller, Rim. spom. VHAD XII 4 – 5 (PINTEROVIĆ, 1978.: bilj. 167).

⁶¹ O tome više: M. Bulat, Spom. Mitrinog kulta, OZ VII 7 (PINTEROVIĆ, 1978.: bilj. 168).

krize od polovice 3. st. nestaje ovaj sloj građanstva, pa u osiromašenim gradovima se više skoro niti ne postavljaju različiti javni spomenici.⁶²

Kako već smo spominjali, i u Sisciji je postojalo udruženje (zbor) vatrogasaca (*collegium centonariorum*).⁶³

Osim ovih lokalnih ustanova važnih za sam grad, u nekim gradovima su bile sjedišta i nekih regionalnih ustanova. Tako je Siscija nakon preustroja provincija za Dioklecijana postala upravno središte Panonije Savije, a tamo je bila smještena i, već spomenuta, uprava za panonsko-dalmatinske rudnike i carinarnica (v. *Militarizacija Ilirika*).

U Mursi je bilo neko vrijeme sjedište prokuratorske kancelarije (*officium procuratoris*), gdje su se carski prokuratori, financijski službenici birani iz redova vitezova i libertina, brinuli za poslove carskog fiska i bili odgovorni osobno caru. Premda su carski prokuratori, uglavnom, bili stranci iz drugih dijelova Carstva, na jednom natpisu se spominje i domaći romanizirani prastanovnik (v. sl. 12 – 14).⁶⁴

Kristijanizacija Ilirika

Kršćanstvo u Istri

Kršćanstvo, osobito od 4. stoljeća, sve je značajnije utjecalo na život, ali i izgled kasnoantičkih naselja.

Tako je na području rimske Pule u 4. stoljeću sveprisutno poganstvo, koje potvrđuju toponimi, sarkofazi i pogrebni običaji. Tek iz 4. stoljeća potječu najstariji kršćanski nalazi u Puli.⁶⁵ Već iduće 5. stoljeće Pula je biskupsko središte sa starokršćanskim građevinama. Groblje, prvotno izvan zidina Pule (v. sl. 25), polovicom 5. stoljeća se nalazi unutar zidina, a pokapaju se uz domaće (vidljivo po grobnoj arhitekturi) i Ostrogoti (s poganskim elementima) te uz amfiteatar i kazalište, koji su izgubili pravu funkciju.⁶⁶

Tijekom 2. polovice 5. stoljeća na širem području oko Pule, odnosno u Istri, nalazimo više istovremenih trobrodskih bazilika, kojima su zajednički vapnenasti kapiteli s glatkim akantovim lišćem i ugaonim volutama, među kojima su pulska katedrala (v. sl. 26) i Predufrazijanska bazilika u Poreču, a koje nam svjedoče o jačanju kršćanstva u ovim krajevima.⁶⁷

⁶² PINTEROVIĆ 1978., 75–76.

⁶³ HOTI 1992., 144. O tome više: CIL III 10836.

⁶⁴ PINTEROVIĆ 1978., 74–75. U početku je u Petoviju je bilo sjedište panonskog prokuratora i njegovih službenika. Nakon podjele Panonije tu ostaje sjedište za Gornju Panoniju, dok su u Akvinkumu i Mursi sjedišta za Donju Panoniju (PINTEROVIĆ 1978., 74).

Na natpisu iz Murse (CIL III 3275 i 10259) se spominje prokuratorov pomoćnik *M(arcus) Ulp(ius) Ianuarius* (v. sl. 12), Na natpisu iz Murse (CIL III 3275 i 10259) se spominje prokuratorov pomoćnik *M(arcus) Ulp(ius) Ianuarius* (v. sl. 12), koji bi mogao potjecati, ne samo iz Panonije, već sa Zapada, iz sjeverne Italije ili Dalmacije, ali prva dva imena upućuju na Trajanovo dodjeljivanje građanstva keltskom ili panonskom domorocu (PINTEROVIĆ 1978., 75).

⁶⁵ MARUŠIĆ 1967., 7–9.

⁶⁶ MARUŠIĆ 1967., 9, 19. Prvi poznati pulski biskup je Antonius (510–511). Poznatije crkve su Sv. Ivana i Sv. Felčite (MARUŠIĆ 1967., 10–11.)

⁶⁷ MARUŠIĆ 1967., 8. Navedena obilježja imaju i crkve: Sv. Justa u Galizani, Kuje kod Ližnjana (*Mulo*), Betika kod Barbarige i Rogatica kod Starih Gočana (MARUŠIĆ 1967., 8).

Kršćanstvo u Dalmaciji

Sredinom 3. stoljeća se u središnjoj Dalmaciji osjeća izrazitiji priljev orijentalnih doseljenika.⁶⁸ Vjerojatno je i njihova prisutnost dodatno utjecala na jačanje i širenje kršćanstva Dalmacijom idućih stoljeća (v. sl. 15).

Na primjerima Salone i Jadera možemo pratiti dva različita procesa širenja i jačanja kršćanstva u Dalmaciji, a slično je bilo i u Panoniji, kao i utjecaje kojim su bili podložni, te kako kršćanstvo utječe na život i izgled kasnoantičkog grada.

Dok je prvi pisani dokument o kršćanstvu u Jaderu tek s kraja 4. stoljeća,⁶⁹ Salone je već bila poznata po svojim mučenicima, posebno iz vremena Dioklecijanovih progona kršćana. Osim toga, u kasnoantičkoj Saloni je jako bila ukorijenjena hereza arijanstvo, što neki povjesničari vide kao još jedan oblik delmatskog otpora romanizaciji.⁷⁰ No, u 4. st. Salona još nema metropoljski utjecaj, jer je tek početkom 5. st. izvršen metropoljski ustroj provincije Dalmacije.⁷¹

Razlike među ove dvije kršćanske sredine su nastale i zbog različitih utjecaja. Jader je pod izrazitijim sjevernojadranskim (zapadnim – rimskim) utjecajem, osobito okrenut Akvileji i blizak rimskom papi.⁷² Salona je pod jačim utjecajima s Istoka, a saloni-tanski (nad)biskup uživa podršku bizantskog dvora, a vjerojatno mu i carigradski patrijarh priznaje (»daje«) naslov.⁷³

Razlike se očituju i u ranokršćanskoj arhitekturi Jadera i Salone. U Jaderu prevladavaju trobrodne bazilike s omjerom dužine i širine 3:2, a naosa i bočne lađe od 2:1 do 3:1, bez nartekusa i lateralnih dodataka i s polukružnom apsidom širom od srednje lađe. Osim ovoga, postoje i trobrodne bazilike s tri orijentirane apside⁷⁴ i poligonalna apside.⁷⁵

Za Salonu, s druge strane, karakteristična je tipološka raznolikost, a kao najčešća se javlja *salonitanska bazilika*, tj. uzdužna trobrodna građevina s polukružnom apsidom, narteksom i pastoforijima s omjerom dužine i širine 2:1, a naosa i bočne lađe 3:1 ili malo manje.⁷⁶

⁶⁸ MIGOTTI 1991. – 1992., 164–166.

⁶⁹ MIGOTTI 1991. – 1992., 166. Spominje se jaderski biskup akvilejskog porijekla *Felix* (381. – 390.) na koncilima u Akvileji i Milanu (MIGOTTI 1991. – 1992., 166).

⁷⁰ MIGOTTI 1991. – 1992., 166. O snazi arijanstva i borbi protiv krivovjerja i za njegovo iskorjenjivanje iz Salone govore i tri križne bazilike, koje u 4. i 6. st. su simbol kulta apostola i pobjede pravovjerja (kršćanstva) nad arijanstvom (MIGOTTI 1991. – 1992., 166).

⁷¹ MIGOTTI 1991. – 1992., 166.

⁷² MIGOTTI 1991. – 1992., 167. O utjecaju i važnosti jaderskog biskupa svjedoče i potpisi na dokumentima iz 530. i 533. godine, prvi ispod metropolitova (MIGOTTI 1991. – 1992., 167).

Na jaderskog biskupa se oslanja papa, kad mu se obraća u vrijeme neposlušna salonitanskog biskupa Maksima (MIGOTTI 1991. – 1992., 167).

⁷³ MIGOTTI 1991. – 1992., 167. Tijekom 5. st. nema podjela naslova crkvenim velikodostojnicima na Zapadu. Prvi zapadni crkveni velikodostojnik je ravenski (nad)biskup Maur iz 2. polovice 7. stoljeća (MIGOTTI 1991. – 1992., 167).

⁷⁴ MIGOTTI 1991. – 1992., 168–169. O njima svjedoče crkve: Sv. Marija Mala, Sv. Marija Velika i Sv. Krševan u Zadru, a u zadarskoj okolici crkve u Zatonu i Ninu (MIGOTTI 1991. – 1992., 168–169).

Ovaj izvorno orijentalni oblik se krajem 6. st. javlja i na Zapadu (MIGOTTI 1991. – 1992., 168–169).

⁷⁵ MIGOTTI 1991. – 1992., 169. Peterostrane apside su u Zadru, Ninu, Mulinama, Mokrom Polju, i Galovcu, a sedmerostrana u Zatonu. Oblik trostrane i peterostrane apside prevladava na maloazijsko-konstantinopolskom području, a oblik peterostrane i sedmerostrane apside u ravensko – istarskom području (MIGOTTI 1991. – 1992., 169).

⁷⁶ MIGOTTI 1991. – 1992., 170.

Razlike se očituju i u obredu, što je vidljivo i iz tlocrta crkava. Crkve u Saloni imaju težište na nartekusu i svetištu pomoćnim prostorijama, s klasičnim trodijelnim svetištem ili bar jednom pomoćnom prostorijom. Ovakav raspored je nužan za odvijanje istočne liturgije i ophoda Malog i Velikog ulaza.⁷⁷ Ovo se također odražava i na ukrasne motive na crkvenom namještaju, koji su vezani uz liturgijski sadržaj i imaju simboličku vrijednost. Geometrizam koji se javlja u obje sredine, a potiče s Istoka, mogao je u Jader doći posredstvom Akvileje.⁷⁸

Mjesto i način nastanka katedralnih kompleksa u Saloni i Jaderu su, također, različiti. U Saloni se ističe improvizacija i neorganizirani prostorni plan, a izgrađen je na temeljima ranije civilne rimske arhitekture (termalna postrojenja).⁷⁹ Naprotiv, u Jaderu je katedralni sklop u središtu grada (forum) izraženog reda i pravilnog plana (očiti zapadnjački utjecaj).⁸⁰ Iz ovog je vidljiviji i položaj i odnos prema kršćanstvu u navedenim gradskim sredinama. U Jaderu, koji nema vlastite hagiografske predaje ni mučenike, već je preuzeo akvilejske svece zaštitnike (Anastazija, Krševan), očito je bila kasnija kristijanizacija, tj. nakon Dioklecijanovih progona, kada je sredina bila tolerantnija pa se kompleks smješta u središte Jadera. S druge strane, Salone s bogatom hagiografskom tradicijom i vlastitim mučenicima, svjedočila je progonima kršćana, pa je i kompleks nastao izvan središta i građeno je na temeljima prijašnjih stambenih objekata, a kako se mijenja odnos spram kršćana, tako se dograđivalo i proširivalo.⁸¹

Nadalje, za razliku od Jadera (na kojeg se i papa oslanja), u Saloni je bilo jače ukorijenjeno arijanstvo, koje jača od vremena doseljenja Orijentalaca i promjene strukture stanovništva Salone. O borbi protiv tog krivovjerja svjedoče već spomenute, čak tri križne bazilike, koje u to vrijeme (4. i 6. st.) simboliziraju kult apostola i znače pobjedu pravovjerja nad arijanstvom.⁸²

Dakle, u kasnoantičkom Jaderu i Saloni vidljiva su dva različita procesa kristijanizacije i nastanka sakralnih građevina, ovisno o odnosima sredine prema kršćanima. Osim toga, postoje i velike razlike u izgledu sakralnih objekata, njihovom ukrašavanju i obredima vršenim u njima, ovisno o prevladavajućim utjecajima s Zapada (Akvileja, Rim) u Jaderu ili s Istoka (Konstantinopol, Bizant) u Saloni i Dalmaciji do granice s Liburnijom (zapadno od rijeke Krke).⁸³

⁷⁷ MIGOTTI 1991. – 1992., 172–173. Zbog istočne (bizantske) liturgije naglasak je na nartekusu, a umjesto trodijelnog svetišta, dodaje se jedna pomoćna prostorija uz narteks, a kasnije uz apsidu (MIGOTTI 1991. – 1992., 172).

⁷⁸ MIGOTTI 1991. – 1992., 174–175.

⁷⁹ MIGOTTI 1991. – 1992., 170.

⁸⁰ MIGOTTI 1991. – 1992., 177.

⁸¹ MIGOTTI 1991. – 1992., 177–180. Ovaj katedralni sklop u Saloni pokazuje kako se odvijala postupna preobrazba stambene u sakralnu arhitekturu.

⁸² MIGOTTI 1991. – 1992., 166.

⁸³ MIGOTTI 1991. – 1992., 180. B. Migotti smatra da su Jader i Liburnija po utjecajem sjevernojadranskog kruga (Akvileja, Rim), područje Dalmacije istočno od Liburnije (i rijeke Krke i Vrbasa) pod istočnim utjecajem (uz jako i arijanstvo).

Osim toga, pod utjecajem ove kasnoantičke baštine, smatra B. Migotti, u razdoblju 12. – 15. st. se širila ćirilica među Hrvatima istočno od rijeke Krke i Vrbasa, dok je zapadno od tih rijeka prevladavala glagoljica na kasnoantički *čiščem* prostoru (MIGOTTI 1991. – 1992., 178, 180).

Kršćanstvo u Panoniji

Prve kršćanske zajednice u Panoniji se javljaju, najvjerojatnije, sredinom 3. st. za cara Galijena, koji se izmirio s kršćanima.⁸⁴ Već za Dioklecijanovih progona se spominju kršćanske općine u Sirmiju, Cibalama, Sisciji, Petoviju i Savariji.⁸⁵

Prvi poznati kršćanski mučenik je bio Euzebij (Eusebius) iz Cibala pogubljen za cara Valerijana u 2. polovici 3. st. (*persecutio superior*). Uslijedili su progoni za Dioklecijana (ožujak i travanj 303.) kada pogibaju Irenej (Ireneus) biskup Sirmija, Demetrije (Demetrius) đakon iz Sirmija (kasnije patron Grka i Slavena) i Polion (Pollio, *primicerius lectorum*) u Cibalama. Progoni počinju u Sirmiju, gdje boravi *presens* Panonije Sekunde Probus, koji potom odlazi u Cibale. Uslijedili su pogubljenja i drugih kršćana diljem Panonije.⁸⁶ Među najpoznatijim martirima je i siscijski biskup Kvirin (Quirinus), pogubljen (utopljen) u Savariji, gdje je u Konstantinovo doba podignuta i bazilika.⁸⁷ Na temelju već spominjane *Bazilike mučenika* i u Mursi je vjerojatno bilo kršćanskih mučenika.⁸⁸

Na koncilu u Nikeji (325.) Panoniju zastupa biskup *Domnus Pannoniae*, protivnik arijanizma.⁸⁹

Arijanstvo u Panoniji

Nakon Nikejskog koncila, uz već postojeće panonske biskupije u Sisciji, Sirmiju, Mursi, Cibalama itd, utemeljene su i brojne nove. Međutim, u Panoniji u to vrijeme prevladava arijanstvo.⁹⁰ Prognan u Ilirik, Arije je pridobio dva prezbitera, Ursacija (*Ursacius*) i Valensa, koji kasnije postaje biskup Murse, a Ursacije Singidunuma.⁹¹

Na koncilu u Serdiki (343. – 344.) bio je prisutan biskup Marko (*Marcus*) iz Siscije, biskup Euterije iz Singidunuma i biskup Apijan iz Petovija, a navedeni su kao pravovjerni (*ortodoksni*) biskupi iz Panonije u kojoj su arijanci skoro sve zauzeli. Već sam broj biskupa i krajevi iz kojih dolaze, govore nam o opsegu arijanstva u Panoniji.⁹²

Smrcu cara Konstancija arijanstvo gubi glavnog zaštitnika, pa su na sinodi u Rimu (369.) iz crkve izopćeni biskupi Valens (iz Murse), Ursacije (iz Singidunuma) i Gaj (*Caïus* iz Cibala). Time je vraćeno crkveno jedinstvo, a nestaje i arijanizam u Panoniji.⁹³

⁸⁴ HOTI 1992., 149.

⁸⁵ PINTEROVIĆ 1978., 144.

⁸⁶ PINTEROVIĆ 1978., 144. O sudenju Polionu više u: *Acta SS, Par. 28, Passio Pollionis* (PINTEROVIĆ 1978., bilj. 124).

⁸⁷ HOTI 1992., 149. Siscijski biskup Kvirin je u Savariji (administrativno središte) 8. lipnja bačen u rijeku Sibaris s mlin-skim kamenom oko vrata. No, ne zna se točna godina, a moguća je bilo koja od 303. do 309. godine (HOTI 1992., 149).

⁸⁸ PINTEROVIĆ 1978., 144–145.

⁸⁹ PINTEROVIĆ 1978., 145.

⁹⁰ HOTI 1992., 150.

⁹¹ PINTEROVIĆ 1978., 145. O Valensu i njegovim pristalicama se govorilo da su mijenjajući toliko puta ono u što su vjerovali, uzburkali sve crkve (*totiens mutando, quod crediderant, omnes ecclesias turbaverunt*). I za Ursaciju se govorilo da je prevrtljiv (PINTEROVIĆ 1978., 145).

⁹² HOTI 1992., 150. O tome više: Athanasius: *Apologia contra Arianos*, I. XXV, 8.

⁹³ PINTEROVIĆ 1978., 94.

Teodozije 380. ediktom postavlja nikejsku (*ortodoksnu*) vjeru kao jedinu vjeru carstva. Na koncilu u Akvileji održanom već iduće 381. godine konačno je likvidirano arijanstvo u Panoniji, a prisutan je bio i siscijski biskup Konstancije (*Constantius*).⁹⁴

Gospodarstvo Ilirika u kasnoj antici

Trgovačke veze

U vrijeme osvajanja Panonije, najjači je uvoz robe iz Italije preko Akvileje, koju početkom 2. st. znatno zamjenjuje domaća roba. Nakon uređivanja limesa i plovidbe Dunavom, dolazi i roba sa Zapada (Galija i Germanija), osobito keramička i brončana roba, koja prevladava tijekom 2. i početkom 3. st. I s Istoka je vrlo rano stizala razna roba. Izvoz iz panonije je bio slab, uglavnom u susjedne provincije.⁹⁵

Arheološki nalazi iz kasnoantičkih nekropola mogu nam popunjavati sliku života u tom razdoblju. Za područje rimske Panonije je zanimljivo arheološko istraživanje kasnoantičke nekropole na Štrbincima kod Đakova (rimska Certisija), koja se stavlja u 2. polovicu 4. i početak 5. stoljeća.⁹⁶ Zanimljiv je nalaz lukovičastih fibula s ukrašenim portretnim medaljonima. Ovakve fibule se nalaze diljem Panonije, Mezije i Trakije, pa govore o razvijenoj trgovačkoj djelatnosti među ovim provincijama. Osobito brojne su u gradovima Siscija, Mursa, Sirmij, ali i Neoviodunum, Sopijska, Serdika i Interciza.⁹⁷

Osim toga, brojni drugi arheološki nalazi pokazuju procvat kasnoantičkog staklarstva u Panoniji, gdje je u njenim sjevernim dijelovima istisnut uvoz, dok je u Savskoj Panoniji i dalje velik.⁹⁸ Prisutna je i proizvodnja koštanih predmeta poput češljeva i narukvica.⁹⁹

Na Štrbincima je pronađena i nalaz oslikanog staklenog dna s natpisom, koji predstavlja vrlo rani kršćanski nalaz (2. polovica 4. stoljeća).¹⁰⁰

Vojnička oprema, kao vrlo značajan obrtnički proizvod, zbog državnog nadzora njene vrlo uniformirane obrtničke proizvodnje ima mali broj osnovnih tipova. Provincijske radionice oponašaju, a niz varijanti je međusobno različito u nebitnim detaljima.¹⁰¹

Jedan od načina trgovanja su bili i sajmovi. Pa se tako na već spomenutom natpisu iz Varaždinskih Toplica iz vremena cara Konstantina (315.) govori se i o uvodnju tjednog sajma (*nundinae*) u jasijske toplice (*Aquae Iasae*). Time ovo lječilište dobiva i trgovački značaj.¹⁰²

⁹⁴ HOTI 1992., 152.

⁹⁵ PINTEROVIĆ 1978., 117–123. Sa Zapada dolazi keramička i brončana roba iz srednje Galije i Porajnja. S Istoka stižu ukrasi iz Egipta, zlato iz Dacije, balzamarije s Ponta, različiti mramor s grčkih otoka i staklo iz Male Azije i Sirije. Iz Panonije se izvoze, uglavnom, stočarski proizvodi (koža) i stoka, a i nešto domaće radioničke robe (PINTEROVIĆ 1978., 117–118).

⁹⁶ MIGOTTI, PERINIĆ 2001., 103, 163–165. Nekropolu čini groblje na redove čija zapadna strana je starija i stavlja se u sredinu 4. stoljeća, a istočna strana u 2. polovicu 4. i početak 5. stoljeća (MIGOTTI, 2004., 141, 203–206).

⁹⁷ MIGOTTI, PERINIĆ 2001., 133–134. Smatra se da su vjerojatno u tim gradovima bile i radionice u kojima su se izradivale ovakve fibule. Dvije ovakve fibule pronađene su i u Ptuju (MIGOTTI, PERINIĆ 2001., 133–134).

⁹⁸ MIGOTTI, PERINIĆ 2001., 155–156.

⁹⁹ MIGOTTI, PERINIĆ 2001., 158.

¹⁰⁰ MIGOTTI 2004., 208–209, bilj. 176.

¹⁰¹ MIGOTTI, PERINIĆ 2001., 121.

¹⁰² RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1991. – 1992., bilj. 8. Konstantin je *Aquae Iasae* posjetio 315. tijekom putovanja iz Sirmija u Petovij (PINTEROVIĆ 1978., 88).

Iz ranijeg vremena potječe tržnica, tj. pedeset taberna, koje u 2. st. u Mursi daje podignuti dekurion *C. Aemilius Homullinus*, jedan od najuglednijih građana Murse.¹⁰³

Novčarstvo i kovnica novca u Sisciji

Velika vojska na dunavskom limesu je trebala i ogromne količine novca. Blizina dunavskom limesu i sigurnost Siscije su razlozi što car Galijen između 259. i 262. godine osniva u njoj kovnicu novca.¹⁰⁴ Prvotno je to bila mala kovnica s dvije oficine (*officinae*), ali na važnosti dobiva već za Klaudija II. koji ratuje s Gotima pa treba kovati novac za troškove germanskih ratova i dodaje još dvije oficine siscijskoj kovnici novca (ukupno ih četiri).¹⁰⁵ Već car Aurelijan dodaje još dvije oficine, pa siscijska kovnica novca sa šest oficina postaje vrlo značajna.¹⁰⁶ Car Prob (276. – 282.), porijeklom iz Sirmija, posebnu pozornost obraća rodnoj Panoniji, a kovnicu novca u Sisciji proširuje na sedam oficina i prvi u njoj počinje kovati brončane medaljone.¹⁰⁷

Nakon Dioklecijanove podjele Gornje Panonije (*Pannonia Superior*) na Prvu (*Pannonia Prima*) i Saviju (*Pannonia Savia*), a Donje Panonije (*Pannonia Inferior*) na Valeriju (*Pannonia Valeria*) i Drugu (*Pannonia Secunda*), koja je provedena vjerojatno između 293. i 296. godine, središte Panonije Savije postaje Siscija. Upravitelj je bio *dux*, kasnije *corrector*, činovnik visokog (pretorijanskog) ranga. U Sisciji se nalazila carska kovnica, ali i riznica Savije. Sve ovo se odrazilo i na vanjski izgled grada, pa Siscija uz gradske bedeme dobiva i nove javne zgrade, novu riznicu i stambenu četvrt, a postaje i biskupijsko središte za cara Konstantina. U Sisciji se kuje srebrni novac za Konstantinove sinove, dok pet oficina kuje brončani nivač.¹⁰⁸

Zbog sve izraženijih i dubljih barbarskih provala u 4. st. se nalazi stalna vojna posada radi osiguranja kovnice.¹⁰⁹ Posebno je Siscija teško stradala i bila za građanskog rata s carem Konstancijem II (351.) osvojena od Magnencija, koji je dobio veliki plijen pljačkom Siscije.¹¹⁰ U Valentinijanovo doba rad kovnice je obnovljen i organiziran u četiri oficine,¹¹¹ no nakon njegove smrti slabi djelatnost kovnice, djelomično zbog gotske provala, a djelomično zbog Teodozijeve odluke da većinu majstora iz kovnice

¹⁰³ PINTEROVIĆ 1978., 74. Osim toga, bio je i *flamen* – redovni zastupnik carskog kulta, a time i jedan od najuglednijih Mursijaca. Porijeklom je vjerojatno iz sjeverne Italije (PINTEROVIĆ 1978., 74).

¹⁰⁴ RADMAN-LIVAJA 2004., 21. Godine 260. je vojska boravila u Panoniji, a 262. je provedena reorganizacija provincije, pa smatra da je u tom razdoblju počela s radom kovnica novca u Sisciji (HOTI 1992., 147).

Nakon Galijena u Sisciji novce kuju i brojni drugi carevi: Klaudije II. Gotski, njegov brat i nakratko car Kvintil, Aurelijan, Tacit, Florijan, Prob, Kar (koji je neko vrijeme i boravio u Sisciji sa sinom i nasljednikom Numerijanom) i drugi (RADMAN-LIVAJA 2004., 21).

¹⁰⁵ HOTI 1992., 147.

¹⁰⁶ HOTI 1992., 148. Na novcu cara Aurelijana (270. – 275.) je pisalo *DIVVS CLAVDIVS*, jer se car proglasio nasljednikom Klaudija II. (HOTI 1992., 148).

¹⁰⁷ HOTI 1992., 148. U Sisciji se kuje novac s natpisom *SISCIA PROBI AVG* (HOTI 1992., 148).

¹⁰⁸ HOTI 1992., 149–150.

¹⁰⁹ RADMAN-LIVAJA 2004., 21.

¹¹⁰ HOTI 1992., 150–151. O tome više: Zosim, II, 49.

¹¹¹ HOTI 1992., 152.

preseli u utvrđeni Sirmij.¹¹² Kod Siscije se 378. odigrala i bitka Teodozija protiv uzurpatora Maksima, koji je poražen, a potom je opet obnovljen rad kovnice novca.¹¹³ Nakon kraćeg prekida, kovnica novca opet radi do 392. i nakon još jednog prekida posljednji put kuje novce 408. – 423. za careva Honorija i Teodozija II. Poslije više nije obnovljen njen rad.¹¹⁴

Kovnica prekida s radom za Honorija i Teodozija II, a konačno prestaje raditi 423. godine.¹¹⁵

Dotok rimskog novca u kasnoantičku Panoniju (i brojne druge provincije) prestaje s kovovima Valensa i Valentinijana I., ali se stariji primjerci novca i dalje koriste.¹¹⁶

Međutim, u prvoj polovici 6. st. na području Srijema pod vlašću Gepida koriste se maleni srebreni novci s likom Justinijana I, a na poledini monogramom *CNMNS* (*CuNiMuNduS*), tj. imenom gepidskog kralja Kunimunda.¹¹⁷

Vađenje i prerada ruda

Odmah po dolasku pod rimsku vlast rudnici zlata na području Dalmacije su se vrlo intenzivno iskorištavali, sve do Trajanova zauzimanja rudama bogate Dacije.¹¹⁸

Napuštanjem Dacije (271.) i iscrpljivanjem rudnika u Hispaniji, opet na značaju dobivaju rudnici u Dalmaciji (i Meziji).¹¹⁹

U vrijeme Marka Aurelija postoji zajednički panonsko-dalmatinski carski prokurator sa sjedištem u Domaviji (Sasi kod Srebrenice), koji ima viši platni razred od carskog prokuratora rudnika zlata u Daciji. Od cara Komoda do početka 4. stoljeća panonsko-dalmatinski rudnici srebra su imali posebnu upravu u Domaviji. Rudnici željeza su davani u zakup predstavnicima krupnih italskih poduzetnika (državni službenici – vitezovi), a nema carskih prokuratora – vilika bliskih dvoru.¹²⁰

U kasno doba Carstva je sveprisutan manjak plemenitih metala. Rudišta se daju u zakup, a proizvedeni metal se treba prodati državi. Tako ispiraći imaju 8 skrupla/god. i prodaju zlato državi (za broncu).¹²¹

¹¹² HOTI 1992., 152. Car Gracijan (364. – 383.), vladar Zapada, nakon poraza i pogibije cara Valensa (375. – 378.), vladao je Istoka, 378. kod Hadrijanopola od strane Vizigota, postavio je Teodozija za vojnog zapovjednika (*magister militum*) Istoka, koji je 379. u Sirmiju proglašen i augustom (HOTI 1992., 152).

¹¹³ HOTI 1992., 153.

¹¹⁴ HOTI 1992., 153.

¹¹⁵ RADMAN-LIVAJA 2004., 22.

¹¹⁶ MIGOTTI, PERINIĆ 2001., 164. Valens (364. – 378.), Valentinijan (364. – 375.). Godine 375. prodiru Huni i ulaze na europsku pozornicu.

¹¹⁷ PINTEROVIĆ 1978., 100. Gepidi su zaposjeli Srijem, a s njihovog područja potječu ovi srebrnjaci pronađeni u Dalju, Srijemskoj Mitrovici, Novim Banovcima i Zemunu. Uz lik Justinijana I. pisalo je *DN IVSTINIANVS PPA* (*Dominus noster Iustinianus perpetuus augustus*). Gepidski kralj pogiba 566. u ratu protiv Langobarda. Protiv Gepida Langobardi pozivaju i Avare, koji poslije zaposjedaju ovo područje i 582. osvajaju Sirmij (PINTEROVIĆ 1978., 100).

¹¹⁸ ŠKEGRO 1999., 53–54.

¹¹⁹ ŠKEGRO 1999., 54.

¹²⁰ ŠKEGRO 1999., 129, 135.

¹²¹ ŠKEGRO 1999., 54.

Gala Placidija, regentica Zapadnog Rimskog Carstva 437. godine prepušta Dalmaciju Teodoziju II. (408. – 450.). Kada Teodozije II. treba hunskom vodi Atili (434. – 453.) plaćati 700 libri zlata godišnje, a nakon poraza 443. u Trakiji dati 6.000 libri zlata odjednom, a još 2.100 libri godišnje, možda je to prepuštanje Dalmacije vezano uz njene rudnike.¹²²

Vrhunac proizvodnje željeza na području rimske Dalmacije je u 2. i 3. stoljeću. U kasnoj antici proizvodnju osiguravaju utvrđenja građena uz glavne rudnike i metalurške pogone (područje sjeverozapadne i srednje Bosne). U 1. polovici 4. stoljeća razlikuju se 3 vrste željeza (*ferrum, tres species*). Nema carskih prokuratora u upravi, već u zakupu krupnih italskih poduzetnika, kao i plemeniti metali. Obnavljaju se zapušteni i porušeni rudnici i pogoni. Postoje i privatne radionice, a najpoznatiji proizvod je luksuzno srebrno posuđe.¹²³

Krajem 4. stoljeća, kada Euzebije Jeronim govori o pljačkanjima Gota, radionice se iz današnje Bosne povlače u sigurnije krajeve ili veće utvrđene centre (Salona, Sirmij). Opet država preuzima nadzor nad proizvodnjom i preradom, pa za Valentinijana I. (365.) i Valensa (370./373.) se spominje *comes metallorum* za Ilirik.¹²⁴

Podjelom Carstva 395. godine podrinske argentarije su se našle na granici pa znatno opada proizvodnja srebra, a nakon pada dunavskog limesa 397. slabi proizvodnja metala u cijelom Iliriku.¹²⁵

Tijekom 1. polovice 5. stoljeća oslabljena je proizvodnja metala u Dalmaciji nakon prodora Vizigota (401., 408. odlaze u Italiju), potom je sjeverna Dalmacija ugrožena od Huna u Panoniji (427. – 433./448.), a nakon toga Panonija i sjeverna Dalmacija dolaze pod vlast Ostrogota (454.).¹²⁶ Kasiodor navodi da su Ostrogoti obnovili proizvodnju metala (osobito srebra). Tako Teodorik Veliki (474. – 526.) šalje komesa Simeona (510. – 511.) obnoviti rad dalmatinskih rudnika željeza. S druge strane, Teodorik traži da se do zlata dođe otvaranjem grobova. To bi značilo da je upitna proizvodnja zlata u Dalmaciji.¹²⁷

Tijekom 2. polovice 5. stoljeća spominju se posebni porezi za posjede koji su mogli dobivati metale (*praestatio auraria, praestatio aerariria, praestatio ferraria*), što bi značilo ponovno davanje u zakup rudonosnih nalazišta.¹²⁸

Rudarsku proizvodnju u Dalmaciji ponovo obnavljaju i carevi Justinijan (525. – 565.) i Foka (602. – 610.).¹²⁹

¹²² ŠKEGRO 1999., 55. I Gotima se poslalo 13.261 libra zlata u razdoblju od 450. do 491. godine. Vjerojatno je velik dio i ovog zlata porijeklom iz dalmatinskih rudnika (ŠKEGRO 1999.).

Još je Plinije Stariji zapisao da je dobivano oko 50 libri (16.368 kg) zlata dnevno (ŠKEGRO 1999.).

¹²³ ŠKEGRO 1999., 56–58.

¹²⁴ ŠKEGRO 1999., 132.

¹²⁵ ŠKEGRO 1999., 132.

¹²⁶ ŠKEGRO 1999., 133.

¹²⁷ ŠKEGRO 1999., 127–128.

¹²⁸ ŠKEGRO 1999., 132.

¹²⁹ ŠKEGRO 1999., 127–128.

Poljoprivreda

Već je spominjano da je Siscija bila jedno od velikih središta trgovine žitom, a vjerojatno vrlo važno središte za obradu vune.¹³⁰

Tijekom 4. i 5. stoljeća su brojni ostaci brodova natovarenih amforama za maslinovo ulje, koje svjedoče o trgovini maslinovim uljima: grčkim, italskim, hispanskim, betičkim, sjevernoafričkim, ali i istarskim. U Saloni je intenzivan uzgoj maslina i proizvodnja maslinovog ulja.¹³¹

Osobito poznato tijekom 4. i 5. stoljeća postaje liburnsko ulje, koje se izvozi i u Italiju, a glavno tržište maslinovog ulja i izvozna luka u Dalmaciji je Jader (i Salona).¹³²

Tijekom ostrogotske dominacije u gornju Italiju značajan je izvoz žitarica i stoke iz Dalmacije.¹³³

Nova uloga gradskih naselja

Utvrđivanje gradova i nastanak refugija

U doba opće nesigurnosti i straha od barbarskih provala možemo na brojnim mjestima pratiti obnovu ili čak proširenje postojećih bedema i kula.

U vrijeme cara Marka Aurelija grade se novi bedemi oko istočnog i zapadnog podgrađa Salone, pri čemu se za žurno zidanje koriste i kameni blokovi i nadgrobni spomenici iz nekropola (v. sl. 17).¹³⁴ Tom prilikom se povezuje sjeverni zid jezgre (*Urbs Vetus*) s amfiteatrom i dalje k moru.¹³⁵ Strah od najezde barbara je bio daleko veći od svetosti grobova i formula protiv njihova uništavanja te ugrađivanja kao spolija u nove gradske bedeme. Na sličan način se kasnije obnavljaju sve kule između 423. i 426. za cara Teodozija II.¹³⁶ O utvrđivanju Salone za bizantsko-gotskih ratova (538. – 555.) govori Prokopije koji spominje zapušteno stanje gradskih zidina, njihove popravke i gradnju jarka oko Salone.¹³⁷

Osim toga, može se i na primjeru Aserije (*Asseria*)¹³⁸ vidjeti kasnoantičke dogradnje bedema (v. sl. 18 – 20). Na udaljenosti od oko 5 metara od ranocarskih antičkih bedema otkriven je kasnoantički bedem prepun antičkih kamenih spolija: ulomci monumentalnih žrtvenika, ulomci monumentalne gradske arhitekture (dovratnici, prago-

¹³⁰ HOTI 1992., 144. O važnosti obrade vune za Sisciju svjedoče brojne olovne oznake za obilježavanje bala vune, pro-nađenih u Kupi (HOTI 1992., 144).

¹³¹ ŠKEGRO 1999., 193–194.

¹³² ŠKEGRO 1999., 194.

¹³³ ŠKEGRO 1999., 195.

¹³⁴ MILETIĆ 2001., 107. O tome više: CIL III 6374, 8570, 1980, 1979.

¹³⁵ MILETIĆ 2001., 111–112.

¹³⁶ MILETIĆ 2001., 112–113.

¹³⁷ MILETIĆ 2001., 113. O tome više: Procopius: *De bello Gothico*, V.7, 9 i 7, 26–31. (MILETIĆ, 2001.: bilj. 28.)

¹³⁸ FADIĆ 2001., 69. Aserija (*Asseria*) se nalazi 6 km istočno od Benkovca i oko 1 km južno od današnjeg sela Podgrađe. Na 100 metara visokom vapnenačkom uzvišenju nad prostranom plodnom dolinom nastalo je liburnsko naselje, koje u antičko doba postaje rimski municipalni grad. Tijekom 1. i 2. st. je jedno od središta antičke Liburnije, a s gradovima *Nedinum* i *Varvaria* upisana je u *tribus Klaudia*. Aserija je naseljena i tijekom kasne antike sve do ranog srednjeg vijeka (FADIĆ 2001., 69).

se popravljaju i zidine grada Pule.¹⁵¹ Velika dvorana s apsidom na termama se preuređuje u kršćansku crkvu, a bazen frigidarija se koristi kao baptisterij.¹⁵² Početkom 6. st. u vrijeme bizantske prevlasti u Istri (od 538.) za bizantsko-gotskih ratova zidovi su dograđeni i ojačani, a Brijuni se nalaze na krajnjem sjeveru jadranskog plovnog puta prema Raveni i najsjevernija bizantska primorska utvrda za osiguranje plovidbe tim putem, a za rata s Ostrogotima uz Pulu predstavljaju značajne pomorske baze.¹⁵³ Bizantski način izgradnje obrambenih zidina je iznesen u spisu *De strategica or tactica*¹⁵⁴ gdje se navodi da zid ne smije biti tanji od 5 *cubitusa* (2,31 m), preporučeno je 20 *cubitusa* visine (9,24 m), a preporuča pojačavanje zidova izvana, te da takvo utvrđeno naselje služi kao skloništa (*refugium*) široj okolici čije se stanovništvo sklanja u njega i brani skupa s vojnom posadom. Također propisuje, u slučaju da je teren ravan, kopanje rova širokog najmanje 40 kubita (18,48 m). Zidovi su bili građeni od grubo klesanih kamenih blokova ili od manjih kamena vezanih žbukom, a kraj nazubljen i s parapetnim zidom visokim 1,5 m, a ulazi zaštićeni metalnim rešetkama koje se spuštaju.¹⁵⁵ Osobito je važna bila luka, u čijem podmorju otkriven veliki broj keramike iz 5. i 6. st. svjedoči o razvijenoj trgovini. Ovakav model utvrđenog *kastrona*, stražarnice na položaju iznad njega koji kontrolira prilaz luci, crkve i dvije luke (sigurna sidrišta) nalaze se i u Polačama na Mljetu i bizantskim utverdama na Rabu i Krku, Korintiji na Krku. Vjerojatno je to osnovni tip utvrđene luke i sidrišta na Justinijanovom jadranskom plovnom putu.¹⁵⁶

Na brojnim istaknutim točkama i vrhuncima diljem priobalja i otoka istočnog Jadrana, na svojevrsnom Justinijanovom *pomorskom limesu*, nalaze se brojne utvrde. Jedna od njih je Gradica iznad uvale Velika Stupica na Žirju, široka preko 100 m, udvostručeni bedema, koji završavaju kruništem, s 5 obrambenih kula i ulazom s propugnakulom u koje je smještena postrojba s najviše 170 vojnika. Budući da se za obranu utvrde najvjerojatnije koristila plaćenička vojska, nakon Justinijanove smrti (565.) su vjerojatno vojnici napustili i tu utvrdu, a Jadransko more postalo opet nesigurno za plovidbu trgovačkih brodova izloženih gusarima.¹⁵⁷

Ovom ranobizantskom *pomorskom limesu* pripadaju i vojni objekti za obranu i nadzor obale od Masleničkog ždrila do Tarsatike s kvarnerskim otocima. Kao što se može vidjeti sa sl. 30. priobalnoj utvrdi nalazi nasuprot na otoku utvrda pa u paru zajednički nadziru more između.¹⁵⁸

Krajem 6. stoljeća (599. – 611.) dolaze nemirna vremena u Istru. Slaveni s Avarima prodiru u Istru. Na kaštelu u Nezakciju su pronađeni ostaci paleža i rušenja, a Nezakcij

¹⁵¹ BEGOVIĆ DVORŽAK 2001., 177.

¹⁵² BEGOVIĆ DVORŽAK 2001., 187.

¹⁵³ BEGOVIĆ DVORŽAK 2001., 177–180.

¹⁵⁴ BEGOVIĆ DVORŽAK 2001., 180. Navedeni rukopis je napisao nepoznati časnik u Belizarovoj vojsci (BEGOVIĆ DVORŽAK 2001., 180).

¹⁵⁵ BEGOVIĆ DVORŽAK 2001., 180.

¹⁵⁶ BEGOVIĆ DVORŽAK 2001., 187. Kastrum kao utvrđeno naselje i luka postoji sve do 15./16. st. kada se stanovništvo seli nakon čestih epidemija kuge.

¹⁵⁷ PEDIŠIĆ 2001., 123–125, 128–130.

¹⁵⁸ GLAVIČIĆ 2001., 208–211.

nadalje služi kao kamenolom.¹⁵⁹ S druge strane, kontinuitet brojnih istarskih naselja nije ovim prekinut, poput Pule, Brijuna, Bala, Rovinja i brojnih drugih.¹⁶⁰

O Aseriji i drugim istočnojadranskim gradovima piše bizantski car Konstantin VII Porfirogenet u djelu *O upravljanju carstvom* i navodi:

*Zauzeti su ti gradovi od Slavena i razoreni i tu više ne živi ni jedan čovjek.*¹⁶¹

Nasuprot ovoj tvrdnji izrečenoj nekoliko stoljeća nakon ovih događaja, vidjeli smo na primjeru otoka Hvara potpuno drugačiji proces: postupno nastajanje novih, manjih, ali i bolje obrambeno zaštićenih kasnoantičkih gradskih naselja, koja postupno preuzimaju vodeću upravnu i vjersku ulogu od obrambeno nepovoljnijih starih, antičkih gradova.

Dakle, neki autori (I. Goldstein¹⁶² i dr.) vide nastanak primjerice Splita i Dubrovnika kao dugotrajan proces naseljavanja novih (obrambeno) pogodnih mjesta, uz istovremeno lagano odumiranje antičkih središta i potvrđuju kontinuitet kasnoantičkog svijeta, a osporavaju priču Konstantina Porfirogeneta i Tome Arhidakona, koji govore o iznenadnom padu Epidaura pod naletom Slavena i o brzom nastanku Dubrovnika.

Zaključak

Područje Ilirika dolazi u potpunosti pod rimsku vlast za Augustovih osvajanja, a potom se dijeli na Dalmaciju i Panoniju. Prvotna rimska naselja, uglavnom, imaju vojni karakter, a često su gađena uz starosjedilačka naselja Ilira i Kelta.

Tijekom *ilirskog mira* vojska se premješta na podunavski *limes*, a urbanizacija i romanizacija dobivaju zamah, osobito od Hadrijanovo doba.

Markomanskim ratovima s kraja 2. st. započinje novo doba u životu ovih provincija: razdoblje sve češćih barbarskih provala, ali i unutarnjeg slabljenja vojne moći uslijed građanskih ratova za carsko prijestolje. Mursa i Cibale svjedoče ovim sukobima, a i Siscija je jako stradala u jednom od građanskih ratova. Veliki broj *vojničkih careva* potječe upravo iz ovih provincija.

Gradove u ovim provincijama obnavljaju ponajviše carevi Septimije Sever, Dioklecijan i Konstantin.

No, od 2. polovice 4. st. gradovi, posebno u Panoniji, sve više propadaju, o čemu pišu Amijan Marcellin i Prokopije. Premda to nije bio široko raširen slučaj, ipak su neka naselja u ovom vremenu doživjela uspon ili čak i procvat, poput *Aquae S...* u Dalmaciji, velikog grada (*Libida?*) pored Slave Ruse u kasnorimskoj Skitiji ili *Novae* na Dunavu.¹⁶³

Od vladavine Teodozija počinje značajnije naseljavanje barbara u ove provincije. Panoniju ubrzo zaposjedaju, često s rimskim ugovorom, Ostrogoti, Huni i drugi.

Romanizirano starosjedilačko stanovništvo se, uglavnom, preseljava u sigurniju Istru i Dalmaciju, premda neka gradska središta (poput Siscije, Sirmija i dr.) opstaju i dalje do 6. st.

¹⁵⁹ MARUŠIĆ 1967., 36–37.

¹⁶⁰ MARUŠIĆ 1967., 36.

¹⁶¹ FADIĆ 2001.: bilj. 1.

¹⁶² GOLDSTEIN 1992.

¹⁶³ MACMULLEN 1988., 19.

U ovom vremenu je zbog mogućih barbarskih provala i pljački uočljivo zaposjedanje lakše branjivih vrhova brda radi stvaranja utvrđenih utočišta (*refugija*), kako u unutrašnjosti, tako i na jadranskim otocima ili obali. Slična je situacija i u gornjem Porajnju i Podunavlju, ponegdje u južnoj Galiji, nakon 400. čak i u Liguriji i Toskani, a već od 3. st. i u Makedoniji.¹⁶⁴

Postojeća antička naselja se dodatno utvrđuju, pri čemu se koriste dijelovi nadgrobnih spomenika, skulptura i nekadašnjih građevina kao spolija, slično kao i u Galiji i drugdje.¹⁶⁵ Pri tome se gradska jezgra često reducira, poput Hvara, a takve procese možemo pratiti i u drugim pokrajinama Carstva, poput Galije.¹⁶⁶ Vremenom će njihova slabija obrambena moć starih antičkih naselja dovesti do njihovog napuštanja i preseljenja stanovništva u sigurnija, obično, novonastala utvrđena kasnoantička naselja.

Osim toga, čest je slučaj utvrđivanja vila ili naselja nastalih na mjestu nekadašnjih vila (Kastrum na Brijunima, Mogorjelo i drugo). I u većini zapadnih pokrajina se javljaju utvrđene vile, a posebno velika je koncentracija upravo u Panoniji u plodnom području oko Balatona.¹⁶⁷ S druge strane, u Dalmaciji će sve veći broj vila u unutrašnjosti biti napuštan. Poseban je slučaj Dioklecijanova palača, koja svoju gospodarsku snagu crpi posebno kao carska rezidencija, a kasnije iz blizine provincijskog središta Salone i dobrog sigurnosnog položaja.¹⁶⁸

Dodatni poticaj utvrđivanju kasnoantičkih naselja diljem istočnojadranske obale, dala je Justinijanova *rekonkvista* i važnost jedine trgovačke veze Zapada i Konstantinopola – jadranski pomorski put, koji štiti svojevrstan *pomorski limes*, sastavljen od niza utvrđenja duž obale i na otocima.

O životu u gradovima Ilirika od markomanskih ratova do Justinijanove *rekonkviste*, možemo više saznati, osim na temelju kroničarskih zapisa, i na temelju latinskih natpisa i arheoloških nalaza.

Gradovi su romanizirani i sadrže uobičajene rimske javne sadržaje. Prisutni su, uz rimske i domaće – ilirske, i drugi vjerski kultovi poput Mitrinog, Kibelinog ili Sola. Osim u Intercisi, vjerojatno je i u Mursi postojala hebrejska sinagoga. Vjerski objekti i are čine sastavni dio gradskog tkiva tog vremena.

Priljev Orientalaca u ove pokrajine sredinom 3. st. je, vjerojatno, utjecao na brže širenje kršćanstva u većim središtima Dalmacije i Panonije. Brojni gradovi su dobili svoje mučenike tijekom Dioklecijanovih progona kršćana. Već tijekom 4. st. možemo uočiti kršćanske zajednice u većini gradskih središta diljem Ilirika.

Kršćani su većinom svoje vjerske objekte gradili izvan užeg gradskog središta (izuzev Jadera), bilo zbog kasnije pojave kršćanske zajednice u životu grada, bilo zbog progona ili netrpeljivosti. Od Konstantinove vladavine, u 4. i posebno u 5. st. se intenzivno grade kršćanski objekti, a vrlo česte su prenamjene nekadašnjih javnih građevina (kupališta ili čak antičkih hramova) u crkve.

¹⁶⁴ MACMULLEN 1988., 23–24.

¹⁶⁵ MACMULLEN 1988., 21.

¹⁶⁶ MACMULLEN 1988., 21.

¹⁶⁷ MACMULLEN 1988., 24.

¹⁶⁸ MACMULLEN 1988., 19 i dalje.

Tijekom 4. st. je i u ovim provincijama intenzivan sukob pravovjernih (kršćana) s arijanizmom. Ova hereza se osobito raširila po Panoniji, a u Dalmaciji je jači utjecaj imala u Saloni. Konstancijeva smrt i koncil u Akvileji su konačno uništili arijanstvo u ovim provincijama.

Osim vjerskih zajednica, građane su povezivala i razna udruženja. Vrlo česta su u gradovima bila udruženja vatrogasaca.

Važnu ulogu u gradskom životu imali su stalež dekuriona i stalež vitezova iz čijih redova su se birali upravitelji gradova. Do Konstantinova doba važnu ulogu su imala i udruženja štovatelja carskog kulta, čiji su članovi često bili libertini.

Poseban poticaj razvoju grada su davale regionalne ustanove smještene u pojedinom gradu. Važno administrativno središte je bila dalmatinska Salona, a postala je i panonska Siscija. U Sisciji je bilo i sjedište uprave za rudnike i carinarnica, dok je jedno vrijeme u Mursi bilo sjedište prokuratorske kancelarije. Diljem Carstva je uočljivo gospodarsko i demografsko jačanje pojedinih gradova, bilo da su središta provincija, bilo da su u carske rezidencije, dok ostali gradovi postupno gube na gospodarskoj snazi.¹⁶⁹

Razvoj ovim gradovima je u znatnoj mjeri omogućavao i položaj na važnijim trgovačkim putovima. I Dalmacija i Panonija se nalaze na nekoliko putova koji povezuju Zapad i Istok. Uređenjem *limesa* i plovidbe Dunavom tijekom 2. i početkom 3. st. stiže, uglavnom, roba iz Galije i Germanije, koja se intenzivnije uvozi i u Rim u doba Flavijevaca, Trajana i Hadrijana, dok njen uvoz i u Rim slabi od vladavine Antonina.¹⁷⁰ Osim toga, prisutna je trgovačka roba i iz sjeverne Italije, Male Azije, Egipta i dr. Izvori nam govore o tržnici (Mursa) i tjednom sajmu (*Aquae Iasae*). Poseban poticaj razvoju trgovine od 2. polovice 3. st. do 1. polovice 5. st. davala je kovnica novca u Sisciji. Ipak, zadnji su u upotrebi kovovi Valensa i Valentinijana, koji daje raditi velike pogranične fortifikacije, a vrlo blizu *limesu* je upravo siscijska kovnica.¹⁷¹ Slično Panoniji s opticajem novca je i u Britaniji i Hispaniji, gdje također nema novih kovova od 2. polovice 4. st.¹⁷²

Među brojnim obrtima, ističe se posebno jačanje staklarstva (Panonija) i ciglane (Mursa, Cibale, Sisciji i dr.) osobito od kraja 2. st.

Nakon napuštanja Dacije u 2. polovici 3. st. važni postaju dalmatinski rudnici, a sjedište panonsko-dalmatinskog carskog prokuratora je bilo u Domaviji. U kasnijem razdoblju se rudnici i metalurška postrojenja dodatno utvrđuju i osiguravaju. Nakon podjele Carstva i pada podunavskom *limesa* krajem 4. st. slabi proizvodnja metala diljem Ilirika. Rudarsku proizvodnju tijekom 6. st. opet obnavljaju ostrogotski kralj Teodorik Veliki i bizantski carevi Justinijan i Foka.

Siscija je bila i veliko središte trgovine žitom i vunom, a u Saloni bio intenzivan uzgoj maslina i proizvodnja ulja. Tijekom 4. i 5. st. poznato postaje liburnsko ulje, koje se najviše izvozi preko Jadera i koje je u ovom vremenu posebno dobilo na važnosti jer se smanjuje, a potom i nestaje, s mediteranskog tržišta ponuda hispanskog ulja.¹⁷³

¹⁶⁹ MACMULLEN 1988., 21–22.

¹⁷⁰ MACMULLEN 1988., Fig. 9 i 10.

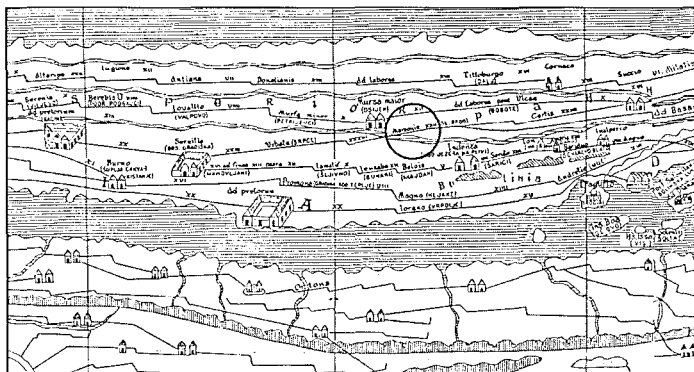
¹⁷¹ MACMULLEN 1988., 38.

¹⁷² MACMULLEN 1988., 23, 27.

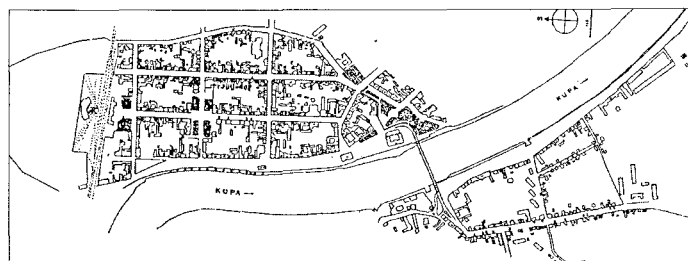
¹⁷³ MACMULLEN 1988., 28.

Dok barbarske provale dovode u Panoniji do slabljenja i prestanka trgovine i obrta, a potom i iseljavanja stanovništva te ekonomskog i demografskog propadanja gradova, u Dalmaciji je i dalje aktivna pomorska trgovina, što je u konačnici i rezultiralo opstankom priobalnih i otočnih gradskih naselja, uz prilagodbu novim sigurnosnim potrebama.

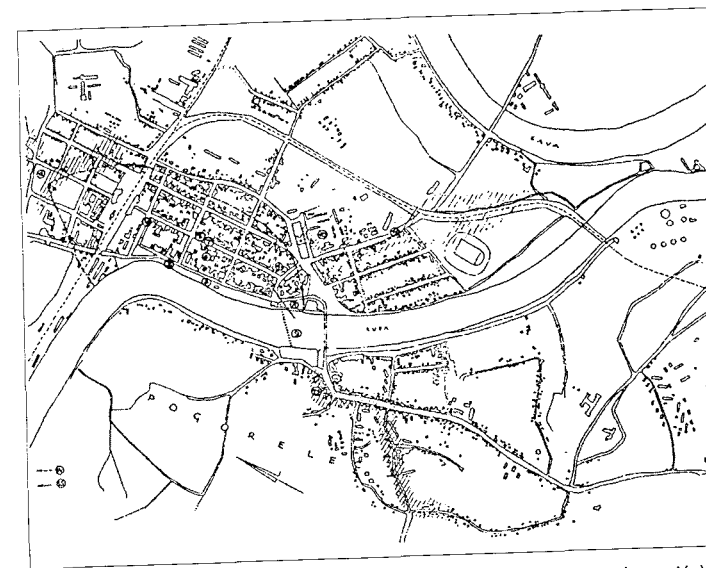
Prilozi

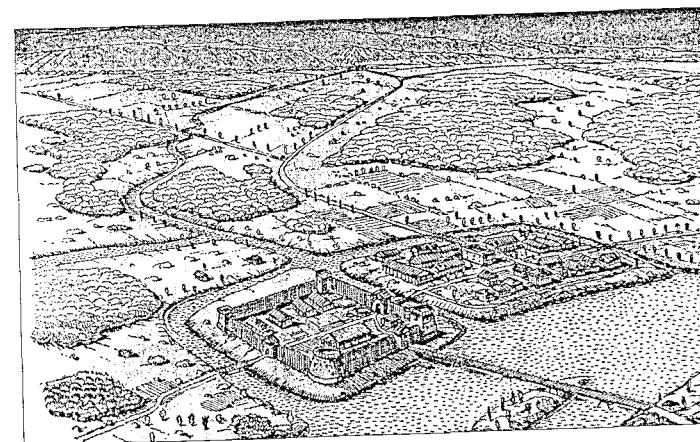
Sl. 1.: Trase rimskih cesta prema Peutingerovoj karti (zaokružena Marsonija).
(preuzeto iz: KLJAJIĆ 2001., sl. 1.)

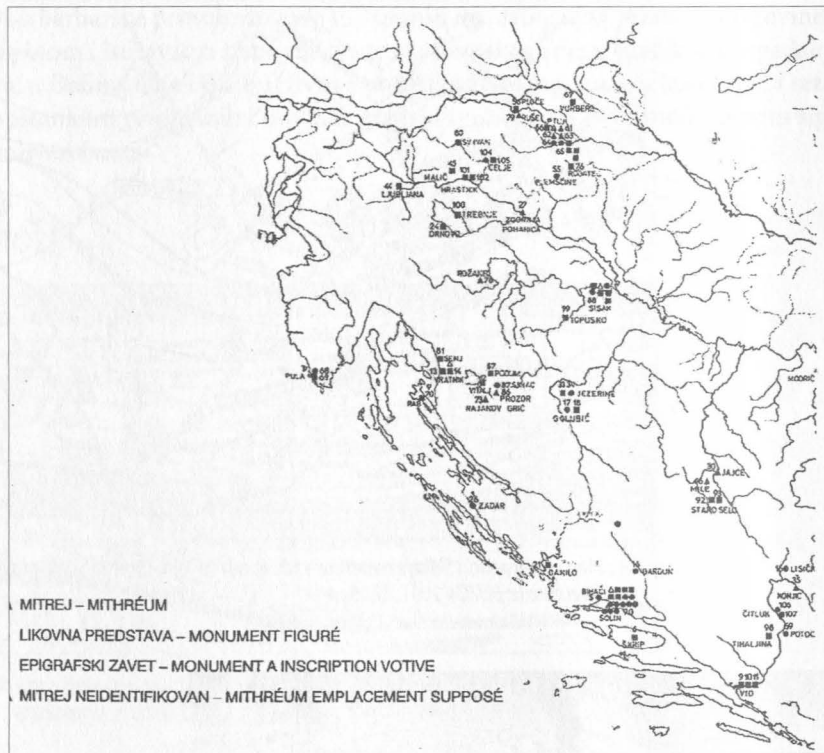
Sl. 2.: Sisak (antička Siscija).
(preuzeto iz: BUZOV 2001., sl. 1.)

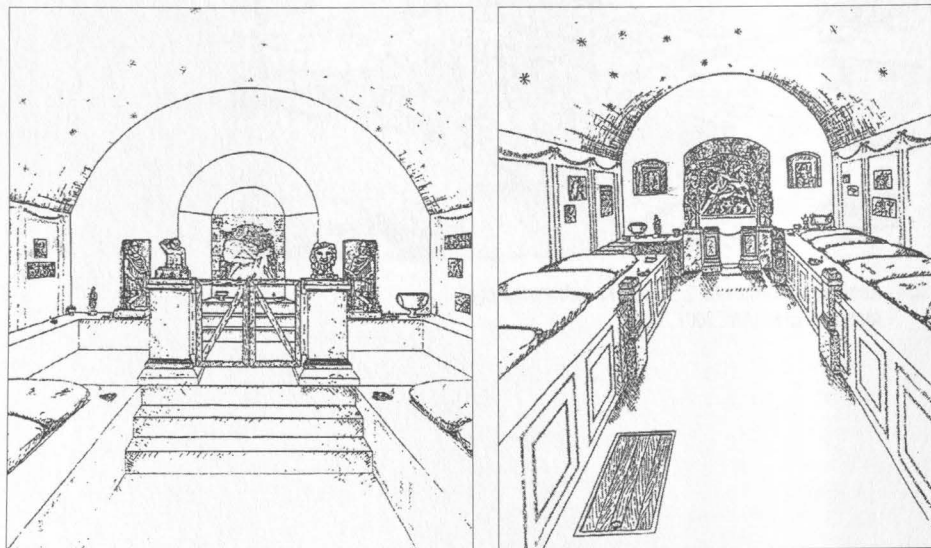
Sl. 3.: Plan suvremenog Siska s nalazima antičke arhitekture (prema S. Vrbanoviću):
(preuzeto iz: BUZOV 2001., sl. 15.)

Sl. 4.: Rimska Marsonija oko 2. st. pos. Kr. (rekonstrukcija).
(preuzeto iz: KLJAJIĆ 2001., sl. 2.)

Sl. 5.: Rasprostranjenost mitreja u zapadnom Iliriku
(preuzeto iz: DOMIĆ KUNIĆ 2001., sl. 8)

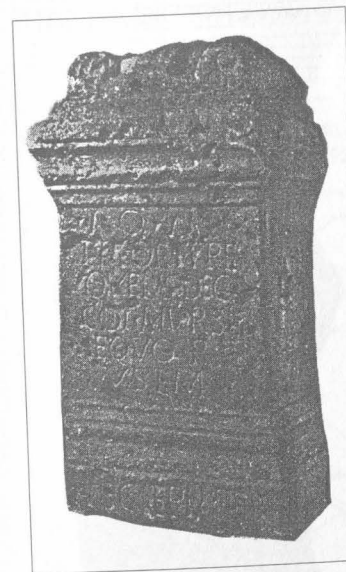
Sl. 6.: Rekonstrukcije unutrašnjosti mitreja
(preuzeto iz: DOMIĆ KUNIĆ 2001., sl. 10)

Sl. 7.: Ara oslobođenika Filipa
(preuzeto iz: PINTEROVIĆ 1978., T. XV-1)

Sl. 8.: Ara gradonačelnika K. Elija Surina
(preuzeto iz: PINTEROVIĆ 1978., T. XV-3)

Sl. 9.: Ara vijećnika Frekvensa
(preuzeto iz: PINTEROVIĆ 1978., T. XV-2)

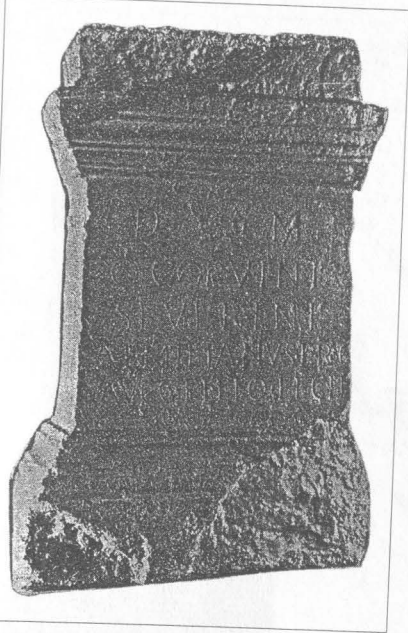
Sl. 10.: Ara augustula Murse posvećena kapitolijском trojstvu.
(preuzeto iz: PINTEROVIĆ 1978., T. XVII-1)

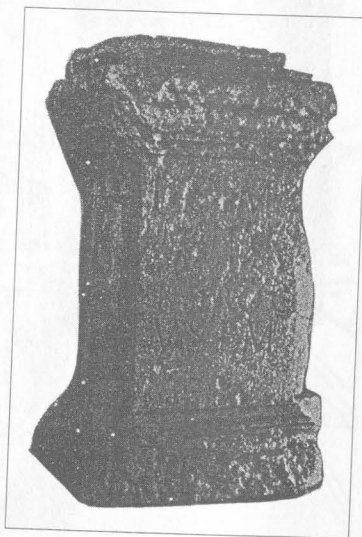
Sl. 11.: Ara augustula kolonije Murse P. Elija Kalimorfa
(preuzeto iz: PINTEROVIĆ 1978., T. XVII-2)

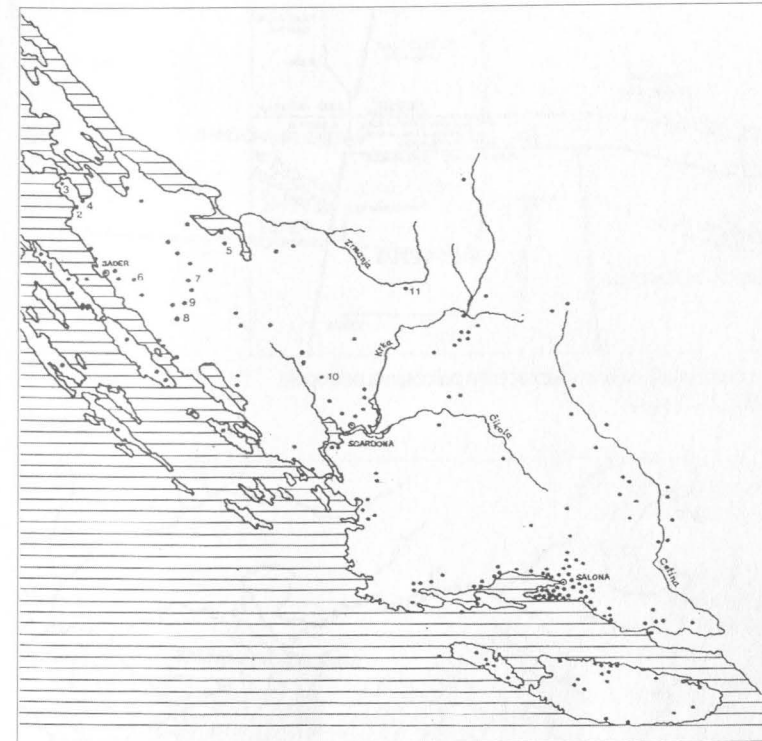
Sl. 12.: Ara pomoćnika carskog prokuratora
M. Ulp. Januarija
(preuzeto iz: PINTEROVIĆ 1978., T. XVI-1)

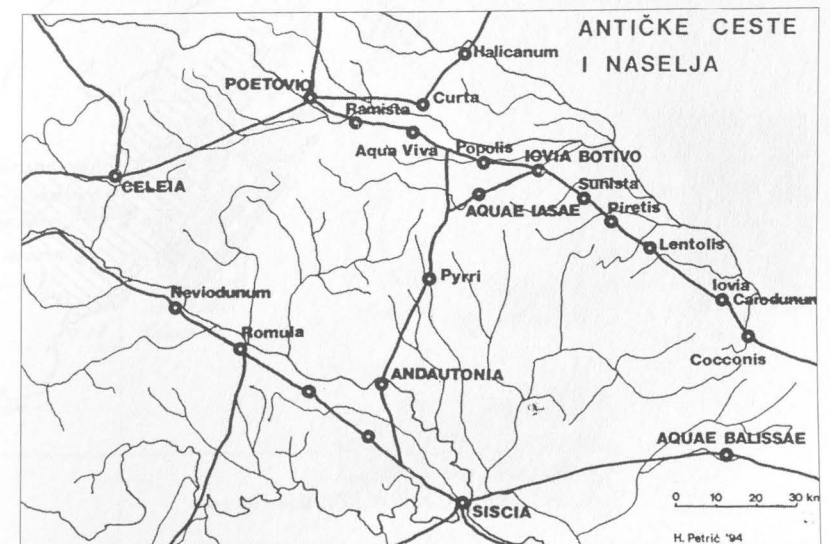
Sl. 13.: Nadgrobna ara prokuratorova sina
Kv. Korvinija Severijana
(preuzeto iz: PINTEROVIĆ, 1978., T. XVI-2)

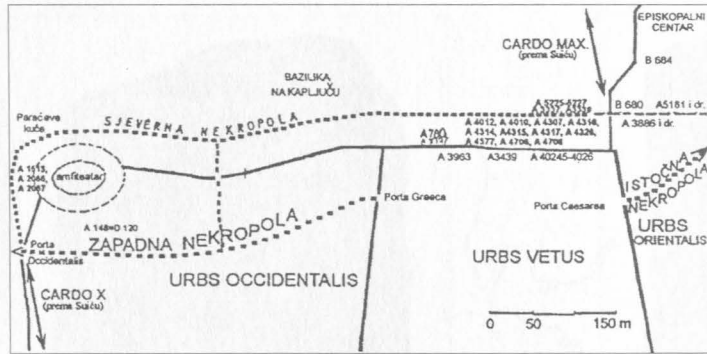
Sl. 14.: Ara prokuratorova pobočnika
L. Marcija Avita
(preuzeto iz: PINTEROVIĆ, 1978., T. XVI-3)

Sl. 15.: Ranokršćanski lokaliteti izmenu Zrmanje i Krke.
(preuzeto iz: MIGOTTI 1991.–1992., 165.)

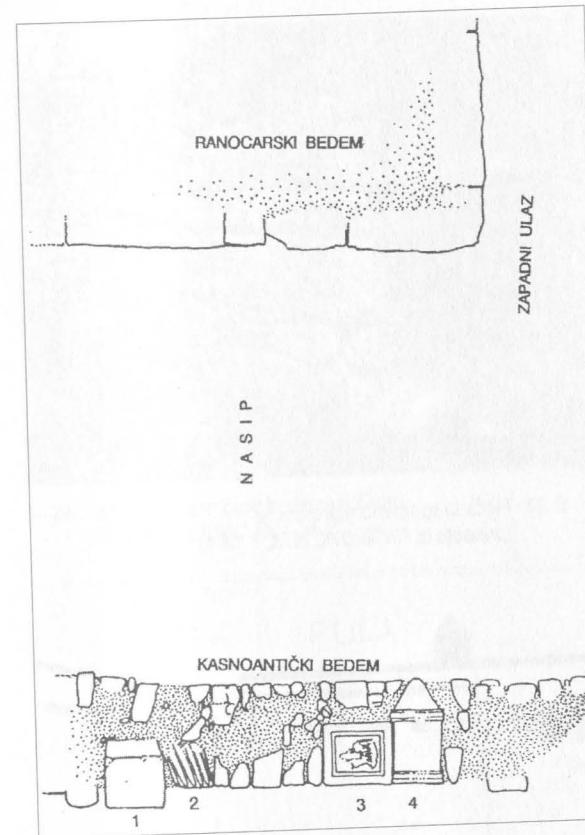
Sl. 16.: Antičke ceste i naselja u SZ Hrvatskoj
(preuzeto iz: PETRIĆ 1994., 39.)

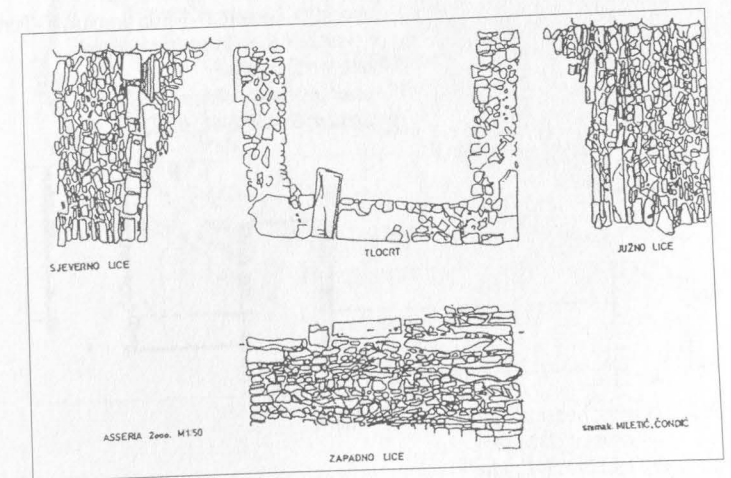
Sl. 17.: Urbs vetus i Urbs occidentalis Salone s naznačenim položajima nekropole. (preuzeto iz: MILETIĆ 2001., sl. 1.)

Sl. 18.: Liburnija i Aserija (preuzeto iz: FADIĆ 2001., sl.1.)

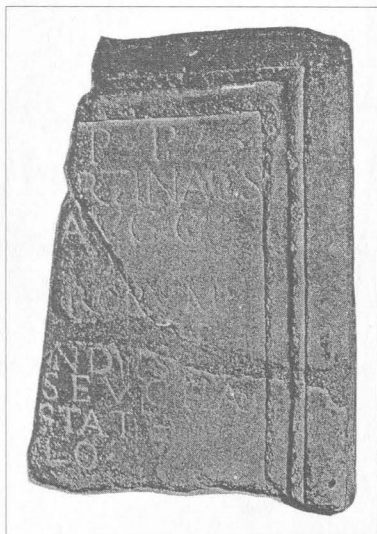

VIII
Sl. 19.: Detalj kasnoantičkog zida (zapadni dio).
1 – nadgrobnji spomenik (Il vir i edil Asserije – Priscus)
2 – ulomak kaneliranog stupa i Romula i Rema
3 – žrtvenik s prikazom Vučice i liburnski nadgrobnji spomenik (tzv. liburnski cipus) (preuzeto iz: FADIĆ 2001., sl. 8.)

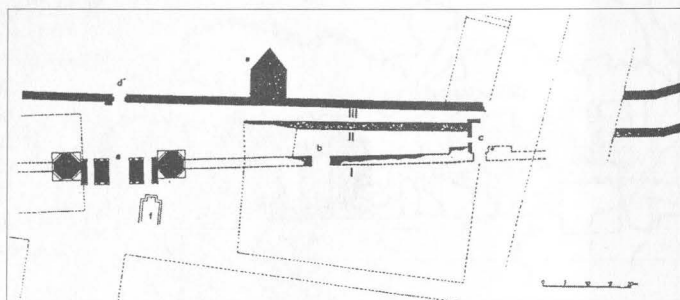

Sl. 20.: Tlocrt i bokocrti kasnoantičke kule u Aseriji (preuzeto iz: FADIĆ 2001., sl. 13.)

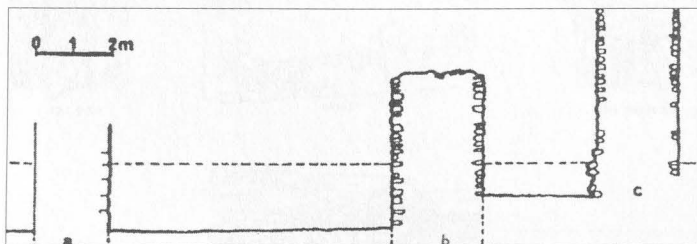

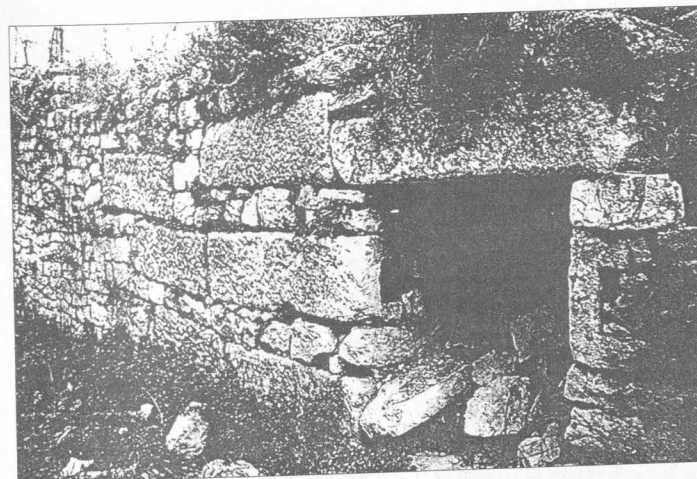
Sl. 21.: Ploča sa spomenom proseuche
(preuzeto iz: PINTEROVIĆ 1978., T. XIII-1)

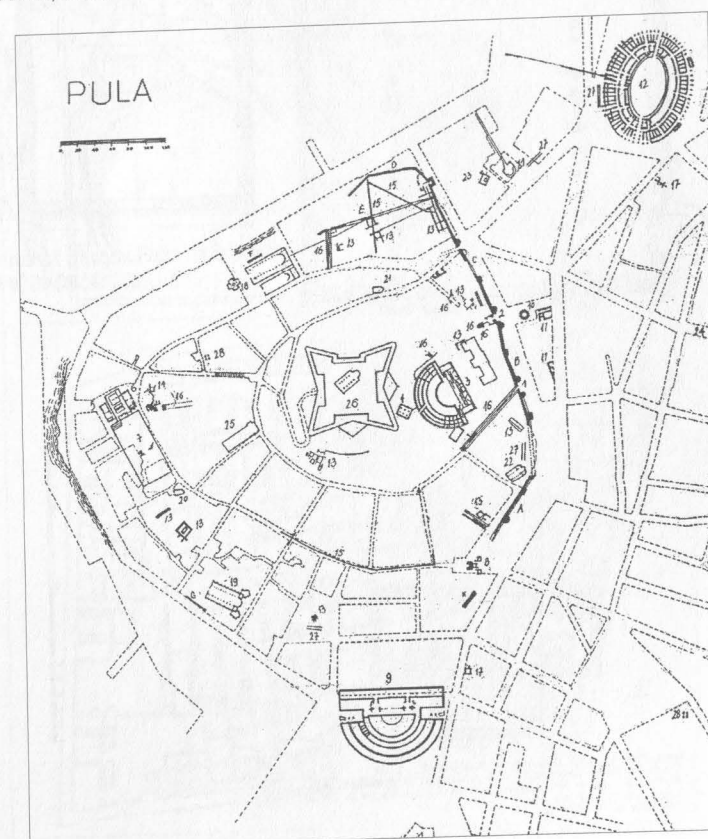
Sl. 22.: Bedemi Zadra s kopnene strane.
I – ranoantički bedem; a – Bersin slavluk, b – Porta Media,
c – vrata s kulama kvadratne osnove;
II – kasnoantički bedem;
III – srednjovjekovni bedem
(preuzeto iz: GIUNIO 2001., sl. 23.)

Sl. 23.: Nivelete bedema Zadra s kopnene strane.
a – ranoantički bedem;
b – kasnoantički bedem;
c – srednjovjekovni bedem.
(preuzeto iz: GIUNIO 2001., sl. 24.)

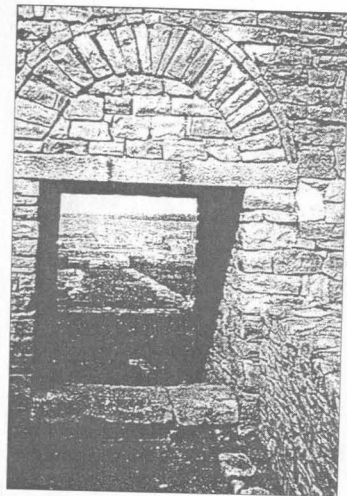

Sl. 24.: Detalj kasnoantičkog bedema u Zadru.
(Preuzeto iz: GIUNIO 2001., sl. 25.)

Sl. 25.: Arheološka karta Pule
(preuzeto iz: MARUŠIĆ 1967., Prilog 1)

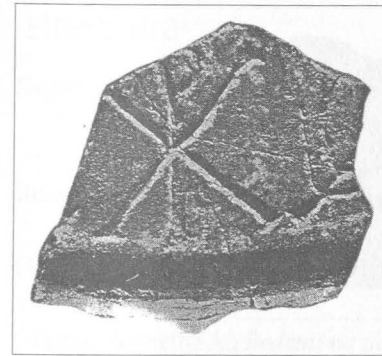

Sl. 29.: Istočni bedem i jugoistočna vrata Kastroma
(preuzeto iz: BEGOVIĆ DVORŽAK 2001., sl. 6.)

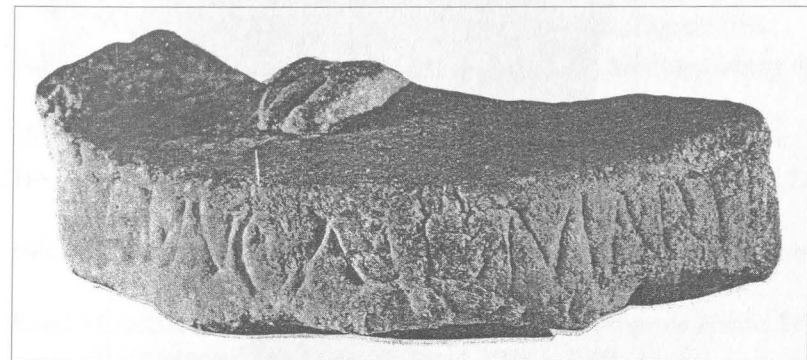
Sl. 30.: Utvrde Podvelebitskog kanala.
(preuzeto iz: GLAVIČIĆ 2001., Karta 1.)

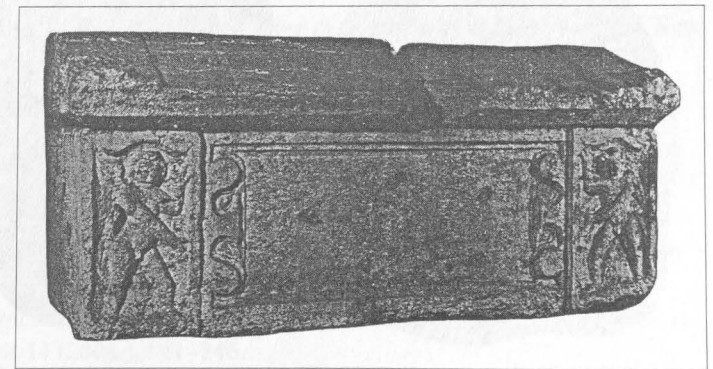
Sl. 31.: Ulomak ploče s Kristovim monogramom
(preuzeto iz: PINTEROVIĆ 1978., T.XXXII-1)

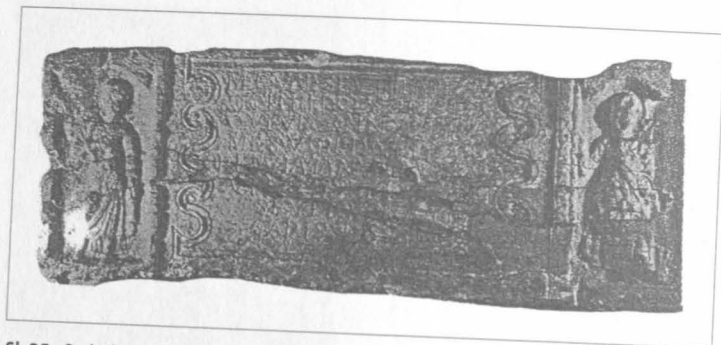
Sl. 32.: Ulomak kršćanske nadgrobne ploče
(preuzeto iz: PINTEROVIĆ 1978., T.XXXII-3)

Sl. 33.: Baza Herkulova kipa s posvetom od Elija Martina
(preuzeto iz: PINTEROVIĆ 1978., T. XXXIII-2)

Sl. 34.: Sarkofag ukrašen reljefima genija
(preuzeto iz: PINTEROVIĆ 1978., T. XLVI-1)

Sl. 35.: Sarkofag pretorijanca Kv. Val. Severijana
(preuzeto iz: PINTEROVIĆ 1978., T. XLVI-2)

Sl. 36.: Sarkofag K. Polija Marcijana porijeklom iz Murse
(preuzeto iz: PINTEROVIĆ 1978., T. XLVII-3)

Sl. 37.: Kalupi lampica mursijskih majstora
(preuzeto iz: PINTEROVIĆ, 1978., T. LIII-3-4)

Literatura

- Begović Dvoržak, Vlasta: *Fortifikacioni sklop Kastum – Petrovac na Brijunima*. *Histria Antiqua – časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju*, sv. 7, Pula, 2001., 177–190
- Buzov, Marija: *O bedemima Siscije*. *Histria Antiqua – časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju*, sv. 7, Pula, 2001., 131–143
- Domić Kunić, A.: *Askos iz Mitreja u Jajcu*. *Arheološki radovi i rasprave*, 13 (2001.), 39–102
- Giunio, Kornelija A.: *Bedemi na natpisima Liburnije*. *Histria Antiqua – časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju*, sv. 7, Pula, 2001., 41–59
- Glavičić, Miroslav: *Fortifikacije na primorskom obronku Velebita između Senja i Karlobaga*. *Histria Antiqua – časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju*, sv. 7, Pula, 2001., 203–215
- Goldstein, Ivo: *Bizant na Jadranu (od Justinijana I. do Bazilija I.)*. *Latina et Graeca*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb, 1992.
- Fadić, Ivo: *Bedemi Aserije*. *Histria Antiqua – časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju*, sv. 7, Pula, 2001., 69–89
- Gregl, Zoran: *Žumberak – od prapovijesti do kasne antike*. Zagreb, 2002.
- Hoti, Marina: *Sisak u antičkim izvorima*. *Opvscvla archaeologica*, vol. 16, Zagreb, 1992., 133–163
- Iskra-Janošić, Ivana: *Građevinski materijali i njihova upotreba u Cibalama*. *Opvscvla archaeologica*, vol. 16, Zagreb, 1992., 207–218
- Katić, Miroslav: *Kasnoantički grad na Jadranu – primjer grada Hvara*. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 38, Split, 1999. – 2000., 19–49
- Kljajić, Josip: *Slavonski Brod – obrambeni sustavi kroz stoljeća*. *Histria Antiqua – časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju*, sv. 7, Pula, 2001., 223–238
- MacMullen, Ramsay: *Corruption and the decline of Rome*. Yale University Press, New Haven – London, 1988., 1. *Choosing a theme*, 1–57
- Marušić, Branko: *Kasnoantička i bizantska Pula*. *Kulturnopovijesni spomenici Istre*, VI, Arheološki muzej Istre, Pula, 1967.
- Migotti, B., Perinić, Lj.: *Nekropola na Štrbincima kod Đakova u svjetlu kasnoantičkog horizonta Panonije*. *Arheološki radovi i rasprave*, 13 (2001.), 103–204
- Migotti, Branka: *Antičko – srednjovjekovni sakralni kontinuitet na području Dalmacije*. *Opvscvla archaeologica*, vol. 16, Zagreb, 1992., 225–249
- Migotti, Branka: *Kasnoantička nekropola na Štrbincima kod Đakova*. *Arheološki radovi i rasprave*, 14 (2004.), 141–246.
- Migotti, Branka: *Dalmacija na razmeđu*. *Vjesnik Arheološkog muzeja Zagreb*, s. 3, XXIV – XXV, 1991. – 1992., 163–182

- Miletić, Željko: *Bedemi Salone u odnosu na nekropole*. *Histria Antiqua* – časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju, sv. 7, Pula, 2001., 107–113
- Obad-Vučina, Marija: *Teze o limitaciji i orijentaciji pretpovijesne i antičke Pule, utemeljene na matematičkim i grafičkim analizama povijesnih podataka*. *Histria Antiqua* – časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju, sv. 7, Pula, 2001., 191–201
- Pedišić, Ivo: *Ostaci stambene arhitekture u bizantskoj utvrdi na otoku Žirju*. *Histria Antiqua* – časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju, sv. 7, Pula, 2001., 123–130
- Perinić, Ljubica: *Prikaz COHORS*. Arheološki radovi i rasprave, br. 13, Zagreb, 2001., 283–288
- Pinterović, Danica: *Mursa i njeno područje u antičko doba*. Osijek, 1978.
- Radman-Livaja, Ivan: *Militaria Sisciensia – nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu*. Arheološki muzej u Zagrebu, vol. 1, Zagreb, 2004.
- Rendić-Miočević, Duje: *O akvejasejskoj epigrafskoj baštini i o posebnostima njenih kulturnih dedikacija*. *Vjesnik Arheološkog muzeja Zagreb*, s. 3, XXIV – XXV, 1991. – 1992., 67–76
- Starac, Alka: *Neke spoznaje o bedemima Pule*. *Histria Antiqua* – časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju, sv. 7, Pula, 2001., 61–68
- Sulpicii Severi *Historia sacra / Chronicorum libri duo* (skraćeno: Sulp. Sev. *Hist. sacra*), II 38.
- Škegro, Ante: *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*. Hrvatski studiji – Studia Croatica, Biblioteka *Povijest*, sv. 2, Zagreb, 1999.
- Zosimos *Historia nea* (skraćeno: Zosim), II 50, 2.
- Wilkes, J. J.: *Dalmatia*, London, 1969.

Voljena Marić

Latinske pjesme Frana Grgurevića

U Znanstvenoj knjižnici u Dubrovniku, pod inventarnim brojem 134. čuva se rukopis, autograf pjesama Frana Grgurevića, pisanih latinskim jezikom. Iako nije znatan opsegom, u književnopovijesnom je smislu zanimljiv, i svakako vrijedan objavljivanja, prvenstveno kao dokument dugotrajnosti književnog stvaranja na latinskome jeziku: uzme li se u obzir vrijeme kada je Grgurević živio, odnosno kada je rukopis nastao – a to je sredina 19. stoljeća, ovaj je izbor pjesama još jedno svjedočanstvo da u periodu kada u većem dijelu Hrvatske prevladava književna produkcija na hrvatskom jeziku, u Dubrovniku autori i dalje stvaraju i na latinskome.

Podaci o Grgureviću, kako oni biografski, tako i oni koji se odnose na njegovo književno djelovanje, vrlo su oskudni. Nema ga u poznatijim obuhvatnim pregledima nacionalne književnosti, a očito je bio premlad da bude spomenut u specijaliziranoj studiji Ivana Kasumovića usredotočenoj na dubrovačke dopreporodne latiniste.¹ No spominje ga njegov suvremenik Ivan Stojanović u monografiji *Dubrovačka književnost*.²

Porijeklom iz Mokošice, rođen je u Dubrovniku 25. siječnja 1831., i umro je u istom gradu, 22. listopada 1871. Bio je gimnazijski profesor.³

Zanimljive podatke o njegovu školskom razdoblju nalazimo u spomenutoj Stojanovićevoj knjizi. U njoj ga autor naziva svojim »učidrugom«, ističući kako je bio izrazito nadaren i sklon klasičnim jezicima: već je u školi s lakoćom sastavljao latinske stihove i bio potpuno predan proučavanju klasičnih autora, za što mu čak nije bila potrebna nikakva pomoć rječnika.⁴ Malo dalje spominje Stojanović i da je Grgurević na istoj gimnaziji koju je pohađao kasnije bio profesor.

Nadalje, Stojanović veli kako mu je svojedobno Grgurević namijenio neke satirične epigrame. Budući da navodi njegove riječi: *Ast equidem in nonnullis te sententia fallit*,⁵ a njih u ovom rukopisu nema, može se zaključiti da rkp. 134 iz Znanstvene knjižnice ne sadrži sve Grgurevićeve stihove, odnosno da nam sva njegova poezija u ovom trenutku nije poznata. Među ovim sastavcima Stojanoviću ipak jesu posvećeni jedan epigram i jedna pjesma kojoj je sam autor dao naslov *Elegiola*.

¹ Kasumović, Ivan, »Dubrovački pjesnici u XIX. vijeku prije ilirskoga pokreta«, *Školski vjesnik*, Sarajevo 1904., str. 119–122; 633–635; 857–860.

² Stojanović, Ivan, *Dubrovačka književnost*, Dubrovnik: Srpska dubrovačka štamparija A. Pasarića, 1900.

³ Na ovim podacima zahvaljujem Slavici Stojan iz Zavoda za povijesne znanosti u Dubrovniku.

⁴ »Vazda bi ga mogao zateći kod kuće, gdje čita Platona ili Lukijana u grčkom izvorniku, a Horaca u latinskom.« Stojanović, Ivan, *nav. dj.*, str. 294. Podatak o tome da je Grgurevićev prijevod Lukijana bio i objavljen navodi se prema: Perić, Ivo, »Dubrovačka periodika od 1848. do 1918. godine«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku* 18 (1980.), str. 349–355. Ondje na str. 495. stoji jedinica: »Lukijan, Skupština bogova. S grč. preveo i po koju opasku nadodao F. G. (Frano Grgurević). Dubrovnik. Zabavnik štionice dubrovačke za godinu 1870. Dubrovnik 1871., str. 151–157.« Zanimljivo je da je Stojanović prijatelja Grgurevića nazvao »posljednjim grečistom dubrovačkim«; Stojanović, Ivan, *nav. dj.*, str. 294.